

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, пам'яткознавства та археології

*До захисту допущено кафедрою історіографії, пам'яткознавства
та археології*

завідувач кафедри _____

(підпис)

протокол № _____ від _____

Сергій ПОСОХОВ

(ім'я, прізвище)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача першого (бакалаврського) рівня вищої освіти
«Іноземні впливи в місті Харкові в другій половині XIX –
на початку XX століття»

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач _____

(підпис)

Павло ЗАСЄЄВ

(ім'я, прізвище)

Науковий керівник _____

(підпис)

Сергій КУДЕЛКО

(ім'я, прізвище)

Харків – 2026

Зміст

	Стор.
Вступ.....	3
Розділ 1. Історичні передумови появи іноземних впливів у Харкові.....	13
1.1. Вплив модернізаційних процесів в Російській імперії другої половини XIX – початку XX століття на Харків.....	13
1.2. Кількість іноземців в частці міського населення наприкінці XIX століття.....	26
Розділ 2. Іноземні впливи у житті міста Харкова у другій половині XIX та на початку XX століття.....	36
2.1. Іноземці та іноземні впливи в освітній та науковій сферах міста.....	36
2.2. Культурний вплив у архітектурі, мистецтві.....	45
2.3. Економічний вплив: іноземний капітал.....	55
2.4. Соціальний вплив: іноземні товариства та об'єднання.....	63
Висновки.....	71
Список джерел і літератури.....	74
Резюме.....	83
Summary.....	85

Вступ

Сучасний етап розвитку українського суспільства позначений глибокою трансформацією світоглядних орієнтирів та переосмисленням історичного минулого. В умовах євроінтеграційних процесів особливої важливості набуває дослідження тих періодів історії України, коли українські землі вже переживали досвід активної взаємодії із іноземцями, зокрема й з країн центральної та західної Європи. Місто як складний соціальний організм найяскравіше віддзеркалює ці процеси у своїй архітектурі, економічному укладі, культурі, освіті та науці на місцевому рівні. Тому для глибшого розуміння закономірностей розвитку сучасних українських міст, зокрема Харкова, необхідно звертатися до періоду їх формування як сучасних мегаполісів зі складною системою інфраструктури, виробництвом, формуванням та розвитком освітніх і наукових установ. Необхідно з'ясувати, який вплив справляли іноземці на економічні, соціальні, культурні, освітні та наукові складові системи життєзабезпечення міста в один з найбільш важливих періодів його розвитку. Вивчення іноземних впливів, що мали місце в українських містах у період розвитку капіталістичних відносин у другій половині XIX та на початку XX століття дозволяє розкрити механізми перетворення провінційних адміністративних центрів на потужні промислові, фінансові та культурні осередки, а також оцінити внесок представників різних національностей у розвитку міста в цей період, що багато в чому заклало його сучасний вигляд.

Безпрецедентна увага до регіональної та локальної історії, що спостерігається нині в українській історичній науці, сприяє постійній актуалізації проблематики урбаністичних студій, зокрема дослідження ролі поліетнічного населення міст та іноземного фактору в процесах урбанізації. Відтак науковий інтерес становить вивчення іноземних впливів у Харкові як в одному з найбільших міст Наддніпрянської України, унікальність розвитку

якого полягає в надзвичайно стрімкому перетворенні з напівфеодалного адміністративного центру Слобожанщини на провідний індустріальний, науковий та культурний осередок, найважливіше місто сходу України в цей період. Саме іноземний капітал, фахівці та культурні впливи стали тим каталізатором, який багато в чому визначив напрямки і темпи цієї трансформації.

Актуальність обраної теми дослідження обумовлена необхідністю проведення комплексного аналізу ролі та місця іноземних впливів у процесі модернізації Харкова другої половини XIX – початку XX століття, необхідністю розкриття конкретних механізмів інкорпорації іноземного капіталу, інтелектуальних ресурсів та культурних практик у локальний міський простір. Особливої значущості тема набуває у світлі сучасних євроінтеграційних процесів, коли питання міжкультурної взаємодії, міграції капіталів та фахівців, збереження національної ідентичності в умовах поліетнічного міського середовища набувають не лише академічного, а й практичного значення.

Об'єктом дослідження виступають процеси модернізаційної трансформації Харкова у другій половині XIX – на початку XX століття.

Предметом дослідження є форми і динаміка інтеграції іноземних впливів у процеси демографічного, індустріального та соціокультурного розвитку Харкова в зазначений період.

Мета дипломного дослідження – виявити та комплексно проаналізувати основні напрямки, механізми та наслідки іноземних впливів у Харкові другої половини XIX – початку XX століття, показати їхню роль у трансформації міста з провінційного адміністративного центру в сучасний індустріальний, науковий та культурний осередок європейського зразка.

Для реалізації поставленої мети були визначені наступні **завдання**:

- з'ясувати історичні передумови появи та поширення іноземних впливів у Харкові, проаналізувавши модернізаційні процеси в Російській імперії другої половини XIX століття та їхнє відображення на житті міста;
- на основі даних Всеросійського перепису населення 1897 року встановити кількість, питому вагу та національно-релігійний склад іноземного населення Харкова;
- дослідити роль іноземних професорів, викладачів та студентів у розвитку Харківського університету та загалом освітньо-наукової сфери міста;
- проаналізувати внесок іноземних архітекторів у формування міського простору та інфраструктури Харкова, а також вплив іноземних митців на розвиток музичної, образотворчої та фотографічної культури міста;
- розкрити роль іноземного капіталу в розвитку індустрії Харкова, визначити ключові галузі промисловості, в яких домінували іноземні підприємці, та простежити динаміку розвитку їхніх підприємств;
- висвітлити соціальну активність іноземних громад, їхню участь у міських благодійних ініціативах, діяльність національних товариств та внесок окремих іноземців-філантропів у розбудову соціальної інфраструктури Харкова.

Хронологічні межі дипломної роботи визначені періодом другої половини XIX – початку XX століття. Нижня межа зумовлена початком реформ впроваджуваних імператором Олександром II, передусім скасуванням кріпосного права (1861 рік) та реформою міського самоврядування (1870 рік), які запустили модернізаційні процеси в Російській імперії, а також надали більшу автономію містам. Головною в даному випадку стала саме селянська реформа, що стимулювала приплив робочої сили до міст, що вивільнило велику кількість робочих рук для розвитку промисловості та інших видів економічної

діяльності у містах. Верхня межа пов'язана з початком Першої світової війни (1914 рік), яка докорінно змінила політичну та економічну ситуацію в імперії, спричинила відтік іноземних інвестицій, згорання багатьох виробництв, або їх перепрофілювання на військове виробництво, та посилення ксенофобських (зокрема, антинімецьких) настроїв у суспільстві. Окремі екскурси в першу половину XIX століття здійснюються для з'ясування передумов та витоків тих процесів, що розгорнулися в досліджуваний період.

Географічні межі роботи охоплюють місто Харків у його тогочасних адміністративних межах. Водночас, з огляду на роль Харкова як економічного, транспортного та культурного центру всього Слобожанського краю та східної частини України, до аналізу залучаються відомості про зв'язки міста з прилеглими територіями – Донецьким басейном, іншими губерніями Наддніпрянщини, а також із загальноімперськими та закордонними ринками.

Огляд літератури та джерел. Увесь загаль опрацьованої літератури нами було розділено на декілька тематичних блоків. Перший блок включив загальну літературу, присвячену процесам модернізації в Російській імперії і, зокрема, на українських теренах другої половини XIX – початку XX століття та ролі іноземного капіталу в цих процесах¹. Проблема соціально-економічної трансформації українських земель у складі імперії не втрачає своєї актуальності протягом багатьох десятиліть. Місто як специфічний об'єкт історичного дослідження привертало увагу багатьох науковців, адже саме міста стали основними майданчиками, на яких розгорталися модернізаційні перетворення². Урбанізаційні процеси в Російській імперії мали свою специфіку порівняно з країнами Західної Європи: вони відбувалися пізніше, стрімкіше та за більш

¹ Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с.; Водотика Т. С. Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / наук. ред. Я. В. Верменич. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 237 с. та ін.

² Див., наприклад: Хряпін Е. Іноземні інвестиції в Україні: організаційні форми та наслідки для розвитку промисловості і міської інфраструктури (друга половина XIX – початок XX ст.). *Дриновський збірник*. 2021. Т. 14. С. 28–37.

активної участі держави й іноземного капіталу. Окремою складовою досліджень виступали також практики саморепрезентації українських міст в індустріальну добу¹.

Другий блок включив літературу, безпосередньо присвячену історії Харкова досліджуваного періоду. Перш за все хотілося б відзначити фундаментальну двотомну працю Д. І. Багалія та Д. П. Міллера «Історія міста Харкова за 250 років його існування»² – першу ґрунтовну узагальнюючу роботу, яка акумулювала в собі викладення основних віх історії міста від його заснування до початку ХХ століття. Ця монографія, написана на основі багатого архівного матеріалу, містить цінні відомості про демографічний склад населення, розвиток промисловості, торгівлі, фінансової сфери, благоустрій, освіту, медицину та міське самоврядування Харкова. Хоча автори не ставили за окрему мету дослідження саме іноземних впливів, їх праця насичена фактографічним матеріалом про діяльність іноземців у різних сферах міського життя.

Серед досліджень останніх десятиліть слід відзначити спеціальні наукові розвідки, присвячені питанням інфраструктури та соціокультурного життя Харкова доби модернізації. Зокрема, до поля зору дослідників потрапляли питання взаємодії міської думи та зовнішніх концесіонерів у процесі творення урбаністичної інфраструктури³, вплив інфраструктури на розвиток соціального простору⁴, проблеми взаємодії техногенного та

¹ У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / за заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. Харків : Вид-во Точка, 2021. 564 с.

² Багалей Д. І., Міллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : ист. моногр. : в 2 т. Репр. изд. Т. 2 : XIX – начало XX века. Харьков : [б.и.], 2004. IV, 973 с.

³ Боженко А. О. Рейки, труби, ліхтарі: концесіонери і міська дума у творенні модерної інфраструктури Харкова. Україна Модерна. 2018. URL: <https://uamoderna.com/md/bozhenko/> (дата звернення: 02.05.2026).

⁴ Ховтура А. С. Розвиток інфраструктури та зміни соціального простору Харкова на межі XIX–XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія*. 2020. № 57. С. 190–211.

природного середовищ у мегаполісі¹, дозвіллі практиці мешканців Харкова в умовах модернізації², загальні питання формування міського способу життя мешканців Харкова тощо³.

Також важливий напрям сучасної історіографії складають розвідки, спеціально присвячені темі національних меншин Харкова. Серед них можна назвати публікації, в яких висвітлюється роль в історії міста представників таких національностей, як німці, євреї, караїми⁴, поляки⁵, французи⁶ тощо.

Водночас існують і розвідки, в яких показано діяльність представників національних меншин на конкретних поприщах. Так, історія німецької діаспори міста, її ролі в економічному, науковому та культурному житті розкривається в публікаціях, що висвітлюють діяльність лютеранської релігійної громади, Німецького благодійного товариства, а також біографії окремих підприємців та науковців німецького походження⁷. Досліджено внесок представників польської громади у розвиток архітектури Харкова⁸. Чеська музична діаспора

¹ Нестеренко В. Ріки у міському просторі Харкова: історія взаємодії природи та суспільства (друга половина XVII – початок XXI ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Геологія. Географія. Екологія*. 2021. № 54. С. 224–239.

² Альков В.А. Харків наприкінці XIX – початку XX століття: дозвілля міських мешканців в умовах модернізації : автореферат дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2012. 20 с.

³ Боженко А.О. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах м. Харкова) : автореферат дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2018. 23 с.

⁴ Харченко А. (Не)видимі агенти змін: німці, євреї, караїми у Харкові 1870-х – 1910-х рр. *Сучасні дослідження з німецької історії*. 2025. Вип. 51. С. 55–66.

⁵ Боженко А. Польська громада у міському просторі Харкова у другій половині XIX – на початку XX століття. *Res Historica*. 2018. Вип. 45. С. 155–166; Жванко Л. М. Полонія Харкова XIX – початку XX століття на сторінках польськомовних біографічних словників. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45, т. 1. С. 125–132 та ін.

⁶ Гузь А. М. Звіти віцеконсульства Франції у Харкові як джерело з історії України кінця XIX – початку XX століття (за документами Національного архіву Франції). *Сумський історико-архівний журнал*. 2026. № 45. С. 32–39.

⁷ Овчинніков Є. В. Внесок німецької етнічної меншини у розвиток економіки та культури Харківщини в XVIII – початку XX ст. *Культурна спадщина Слобожанщини* : зб. наук. ст. Харків : Курсор, 2016. С. 107–114; Фатеева О. М. З історії розвитку благодійності у Харкові. Максиміліан Христофорович [Християнович] Гельферіх. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2000. С. 256–258; Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія України. Українознавство: Історичні та філософські науки*. 2015. Вип. 21. С. 43–51 та ін.

⁸ Руда О. Залізобетон і «готичні» шпилі: будівлі польських архітекторів у Харкові. Culture.PL : веб-сайт. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/zalizobeton-i-hotychni-shpyli-budivli-polskykh-arkhitektoriv-u-kharkovi> (дата звернення: 25.05.2026); Кушлакова Н. М. Інженери-архітектори польського походження в Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства. *Історичний архів*. 2009. Вип. 3. С. 118–122 та ін.

та її роль у становленні Харківського відділення Імператорського російського музичного товариства висвітлені в музикознавчих працях¹. Низка публікацій присвячена проблемам популяризації спадку національних меншин Харкова у сучасному світі².

Окремий пласт літератури складають сучасні дослідження з історії Харківського університету, в яких містяться відомості про іноземних професорів та студентів, їхній внесок у розвиток науки та освіти. Це як узагальнюючі праці з історії університету та його міжнародних зв'язків³, так і біографічні та біобібліографічні довідники⁴.

Проблема іноземних впливів у Харкові залишається актуальною і понині, що доводить наявність багатьох наукових розвідок із зазначеної проблематики. Так, питання архітектурної спадщини, залишеної іноземними зодчими, розглядаються в роботах сучасних мистецтвознавців та краєзнавців. Діяльність іноземних підприємців аналізується в контексті досліджень з економічної історії України. Благодійна діяльність іноземців висвітлюється в публікаціях із соціальної історії та історії медицини.

¹ Щепакін В. М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини XIX – початку XX століть : європейські виміри. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. 479 с.

² Польський архітектор доби модерн Олександр Ржепішевський. Польська спадщина в Харкові в XIX – XX ст. Віртуальна мапа екскурсій : веб-сайт. URL: <https://polish-kharkiv.com.ua/uk/maps/польський-архітектор-доби-модерн-оле/> (дата звернення: 25.05.2026); Chaika T. Designing of the quest-tour itinerary “Early 19th century. German cultural heritage in Kharkiv”. *Journal of Innovations and Sustainability*. 2023. Vol. 7. P. 1–13 та ін.

³ Вовк О. І., Посохов С. І. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна: сторінки історії. У кн.: Каразінський університет у Харкові – університет ім. Адама Міцкевича в Познані : 50 років співпраці (1967–2017) = Uniwersytet Karaziński w Charkowie – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu : 50 lat współpracy (1967–2017). Харків ; Познань : Раритети України ; Вид-во Інституту історії Університету ім. Адама Міцкевича, 2019. С. 10–36; Куделко С. М., Янкул А. Н. Иностранные студенты в императорском Харьковском университете (1805–1917 гг.). *Новий колегіум*. 2018. № 4. С. 56–60.; Обличчям до світу: історія міжнародних зв'язків Каразінського університету / кол. авт. ; за ред. проф. В. С. Бакірова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 180 с.; Посохов С. І. Колективний портрет польських студентів Харківського університету XIX – початку XX ст. у вимірі історії та історіографії. *Українська біографістика*. 2024. Вип. 25. С. 248–282. та ін.

⁴ Вихованці Харківського університету : біобібліографічний довідник / Б. П. Зайцев, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, Ю. Ю. Полякова, С. І. Посохов. Харків : Авто-Енергія, 2004. 250 с.; Почесні члени Харківського університету : біографічний довідник / кол. авт. ; гол. ред. В. С. Бакіров ; заст. гол. ред. С. І. Посохов ; відповід. секретар І. К. Журавльова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 356 с.; Ректори Харківського університету (1804–2014) : біобібліографічний довідник / уклад. В. Д. Прокопова, Р. А. Ставинська, М. Г. Швалб, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. І. Посохов, С. Б. Глибицька, Ю. Ю. Полякова ; голов. ред. В. С. Бакіров ; наук. ред. С. М. Куделко. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 192 с. та ін.

З метою поглиблення існуючих знань із обраної проблематики в ході дослідження було опрацьовано значну кількість джерел. Основою джерельної бази дипломної роботи стали матеріали Всеросійського перепису населення 1897 року. Це унікальне за своєю інформативністю джерело дозволило на основі даних про рідну мову, віросповідання та офіційне підданство мешканців Харкова провести комплексний кількісний аналіз іноземного населення міста, визначити його питому вагу, національний та релігійний склад¹.

Також були залучені документи з фондів Державного архіву Харківської області, опубліковані у збірнику «Харків. Збірник архівних документів і матеріалів» із серії «Старовинні міста Харківщини»². Вони дали змогу простежити зміни в інфраструктурі Харкова та вплив на них представників різних національних меншин.

Важливу роль відіграли матеріали науково-просвітницького проєкту «Іноземна реклама у Харкові: 100 років тому»³, створеного колективом Відділу «Україніка» Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка. Цей проєкт акумулює рекламні оголошення зі сторінок газет «Харківські губернські відомості», «Південний край», «Утро» і «Відродження». За допомогою цих матеріалів вдалося проаналізувати підприємницьку активність представників національних меншин Харкова у другій половині XIX – на початку XX ст. У нинішніх умовах, коли доступ до архівних та бібліотечних фондів у Харкові утруднений, наявність такого веб-ресурсу з консолідованою тематичною інформацією стає особливо цінним.

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 46: Харьковская губерния / под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1904. [7], XVII, 297, [3] с.

² Харків. Збірник архівних документів і матеріалів. Серія «Старовинні міста Харківщини» / упоряд. Л. М. Момот, О. С. Гнезділо, Л. П. Добреля, Т. В. Чернявська ; гол. ред. С. І. Посохов. Харків : Вид-во ХНУВС, 2004. 320 с.

³ Іноземна реклама в Харкові: 100 років тому : веб-сайт. URL: <https://kharkov100.wordpress.com/> (дата звернення: 20.05.2026).

Сукупне застосування цих джерел у поєднанні з опрацьованою літературою дозволило створити багатовимірну картину іноземної присутності та діяльності в Харкові другої половини XIX – початку XX століття.

Попри наявність значного масиву літератури, дотичної до теми дослідження, доводиться констатувати, що комплексної узагальнюючої праці, яка б розглядала іноземні впливи в Харкові другої половини XIX — початку XX століття як цілісне системне явище, що охоплювало економічну, науково-освітню, культурну та соціальну сфери міського життя, на сьогодні не існує. Наявні публікації або зосереджуються на окремих аспектах проблеми, або обмежуються рамками однієї національної громади, або розглядають іноземний вплив як другорядний чинник у контексті ширших історичних процесів. Таким чином, стає очевидним, що проблема іноземних впливів у Харкові досліджуваного періоду фактично є недостатньо розкритою в історіографії та потребує ретельного комплексного опрацювання. Це обумовлює **наукову новизну дослідження**.

Методологічною базою пропонованого дослідження є принципи науковості, історизму й об'єктивності. Поряд із загальнонауковими методами (аналіз, синтез, індукція, дедукція) було використано також власне історичні методи дослідження. Історико-генетичний метод застосовувався для виявлення причинно-наслідкових зв'язків між загальноімперськими модернізаційними процесами та локальними трансформаціями в Харкові. Історико-порівняльний метод дав змогу зіставляти рівень промислового розвитку Харкова з іншими містами імперії, порівнювати обсяги виробництва окремих підприємств із загальноміськими показниками, а також проводити паралелі між процесами урбанізації в Російській імперії та країнах Західної Європи. Історико-типологічний метод також став у нагоді, бо дозволив класифікувати впливи іноземців на інфраструктуру Харкова (науковий та освітній, культурний і

мистецький, економічний, соціальний). Біографічний підхід використовувався при реконструкції життєвого шляху та професійної діяльності окремих іноземців, що дозволило проілюструвати абстрактні «впливи» конкретними людськими долями. Проблемно-хронологічний метод викладення матеріалу дозволив логічно структурувати роботу відповідно до ключових сфер прояву іноземних впливів та водночас простежити динаміку змін у кожній із цих сфер. Поєднання вищеперерахованих методів дозволило розкрити поставлену мету і завдання бакалаврського дослідження.

Структура дипломної роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку джерел та літератури. Перший розділ «Історичні передумови появи іноземних впливів у Харкові» містить два підрозділи, в яких проаналізовано вплив модернізаційних процесів у Російській імперії на Харків та визначено кількість іноземців у частці міського населення наприкінці ХІХ століття. Другий розділ «Іноземні впливи у житті міста Харкова» складається з чотирьох підрозділів, які послідовно розкривають іноземні впливи в освітній та науковій сферах, у культурі (архітектурі, мистецтві), в економіці (іноземний капітал) та в соціальній сфері (іноземні товариства та об'єднання). Така структура дослідження дозволила поетапно перейти від загальних передумов до конкретних проявів іноземної присутності в місті і до комплексного узагальнення отриманих результатів.

Розділ I

Історичні передумови появи іноземних впливів у Харкові

1.1. Вплив модернізаційних процесів в Російській імперії другої половини XIX – початку XX століття на Харків

На початку XIX століття розвиток міст у Російській імперії знаходився у стані стагнації. Міста носили більше характер торгово-сервісних та адміністративних центрів у своєму регіоні. Більшість із них мали невелику кількість населення в районі 10–20 тисяч осіб¹. До таких відносився і Харків, який, проте, вже був адміністративним центром Слобідського краю та помітним освітнім осередком (завдяки Харківському колегіуму).

Однак уже друга половина XIX століття для українських земель у складі Російської імперії стала часом значного прискорення розвитку виробничих сил. Відміна кріпосного права відв'язала селян від поміщицької землі, а скрутне становище, в якому опинилися селяни після такого «визволення», в результаті були вимушені виплачувати кошти за придбану землю, або віддавати кредити, отримані на її придбання². Деякі селяни в результаті цього мігрували до міст, таким чином як і під час подібних процесів у країнах західної Європи, наприклад «огороджування» в Англії.

Проте звільнення селян у Російській імперії відбулося значно пізніше, ніж у країнах західної Європи. Загалом потрібно констатувати, що Російська імперія постійно відставала в економічному та технічному розвитку від західноєвропейських держав. Вже накопичені капітали західних країн, які до того ж демонстрували постійну тенденцію до розширення, вже освоїли свій домашній ринок і шукали нові місця для інвестицій. В цьому плані для них

¹ Мовчан О. М. Місто. У кн.: У кн.: Енциклопедія історії України / редкол. : В. А. Смолій (гол. ред.) та ін. Т. 6 : Ла–Мі. Київ : Наукова думка, 2009. С. 751.

² Лазанська Т. С. Селянська реформа 1861. У кн.: Енциклопедія історії України / редкол. : В. А. Смолій (гол. ред.) та ін. Т. 9 : Прил–С. Київ : Наукова думка, 2012. С. 520.

Російська імперія, що в цей час тільки вступала на шлях капіталістичного розвитку, стала вкрай привабливим місцем для інвестицій.

Коли в цей час у Західній Європі вже були розвідані та освоєні основні родовища вугля, заліза, кольорових металів, сірки та іншої сировини, необхідної для промисловості, великі території під контролем Росії здавалися привабливими з точки зору потенційних ресурсів. Так і сталося, коли було знайдено величезні поклади кам'яного вугілля в районі Донецького басейну. Така велика кількість ресурсів на неосвоєній території відкривала перед іноземцями та їх капіталами можливість освоїти цей край до того, як ще слабо розвинена російська буржуазія зможе присвоїти його багатства собі. Харків у цьому плані був найбільшим містом, що знаходилося поряд з Донбасом, який довгий час був частиною «Дикого поля» – степових малозаселених регіонів на півдні-сході України¹.

Реформи Олександра II сприяли зростанню і міського населення, яке на 1870-ті роки становило вже 80 тисяч². Було збудовано у 1870 році залізну дорогу, що поєднала Курськ, Харків та Азов, а в 1894 році до неї приєднали залізничну лінію до Севастополю. Залізна дорога сприяла розвитку промисловості міста, через відкриття для промисловості нових ринків збуту – від інших частин Російської імперії, аж до закордонних ринків.

Зі зростанням кількості населення, переважно за рахунок селян, з'являються і нові робочі руки, що стимулює розвиток харківської промисловості. Станом на 1856 рік у Харкові було усього 52 заводи, у виробничому циклі яких було задіяно сукупно 2499 робітників. Це було менше, ніж у 1837 році³, що свідчить про гальмування промислового розвитку. Проте,

¹ Щербак В. О. Дике поле. У кн.: Енциклопедія історії України / редкол. : В. А. Смолій (гол. ред.) та ін. Т. 2 : Г–Д. Київ : Наукова думка, 2004. С. 381.

² Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905). Харьков, 1993. Т. II. С. 117.

³ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С. 537

як зазначають Д. Багалій і Д. Міллер: «Якщо тепер звернути увагу на ремісничі і промислові заклади міста Харкова у спільній їх сукупності і у відношенні їх значення для всього півдня, Криму, Кавказу, то доведеться прийти до висновку, що вони знаходились на початковому ступені свого розвитку і могли удосконалюватися до безкінечності»¹.

Таким чином, наведена цитата підтверджує той факт, що процес промислового перевороту у Харкові, та і загалом в усій південно-західній частині Російської імперії, ще тільки починався. Промисловість міста в цей період все ще була на стадії розвитку. Її проблемами було не тільки все ще існуючі феодальні пережитки, а й, наприклад, відсутність шляхів сполучення з центрами видобутку сировини для промисловості, яку потрібно було привозити з інших губерній. Загалом у структурі економіки Харкова на той час все ще найбільшу частку промисловості займала вовномийна промисловість, яка «...беззаперечно займала перше місце у Росії як по устрою, так і, в особливості, по кількості шерсті, яка промивалася»².

Саме тому у вказаний період Харків поступався у промисловому розвитку Тулі, Ярославлю, Казані, а також іншим російським містам. Кількість робітників промисловості у Харкові на 1837 рік становило 2929 осіб, а на 1876 рік – 2778 робітників, при тому що кількість об'єктів промисловості виросла у два рази, а виробництво з 1 мільйона 419 тисяч 900 карбованців³ до 3 мільйонів 638 тисяч 596 карбованців⁴. Тобто спостерігалось зростання вартості промислового виробництва у 2,5 рази, при загальному зменшенні кількості робітників. Це означає, що саме в цей період активно впроваджується нова техніка, що призводить до значного підвищення продуктивності праці.

¹ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С. 544.

² Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С. 543.

³ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С. 543.

⁴ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С. 550.

Проте найбільшим періодом зростання промислового виробництва у Харкові стала остання чверть XIX століття. У 1904 році кількість промислових об'єктів становила 1218, а кількість пролетаріату становила 16706 робітників. Водночас обороти промисловості зросли до 15 мільйонів 612 тисяч 372 карбованців, що більш ніж в 4 рази у порівнянні з 1876 роком. Щоб зрозуміти, наскільки виросла продуктивність праці і загальний індустріальний розвиток Харкова можна навести приклад акціонерного товариства «Гельферіх-Саде», яке мало у своєму розпорядженні завод з виробництва сільськогосподарських машин, збудований у 1881 році. Його оборот на 1904 рік становив 4 мільйони 361 тисячу 508 карбованців, що навіть більше, ніж обороти усієї міської промисловості у 1876 році. При тому що кількість робітників заводу була вдвічі менша, ніж вся кількість промислових робітників в Харкові в тому ж 1876 році, а саме 1171 працівників¹.

Ще одним важливим підприємством на початку XX століття для розвитку промисловості міста став Харківський паровозобудівний завод заснований у 1896 році². Він був збудований Російським паровозобудівним і механічним акціонерним товариством, директорами якого були французькі капіталісти – власники машинобудівних заводів у Парижі. Підприємство повноцінно розпочало роботу у 1897 році. За рахунок державних замовлень завод був здатний на випуск до 150 паровозів на рік, а частка ХПЗ у виробництві потягів в Російській імперії в 1900–1912 роках становила 14%. Проте якщо взяти загальне виробництво паровозів в Україні на той час, то з ХПЗ сходив кожний другий потяг вироблений Україною³.

Кількість робітників зазначеного підприємства ніколи не була сталою і залежала від кількості випуску продукції в окремий рік. Так, наприклад, в

¹ Історія міста Харкова XX століття Харків; «Фоліо» 2004 с. 24.

² ХПЗ – Завод имени Малышева. 1895–1995. Краткая история развития / А. В. Быстриченко, Е. И. Добровольская, А. П. Дроботенко и др. Харьков : Прапор, 1995. С. 22.

³ Історія міста Харкова XX століття Харків; «Фоліо» 2004 с. 23.

найгірші для заводу 1910/1911 роки кількість працівників сягала тільки до 1500 тисяч. Натомість у найкращий для заводу час (в перші роки ХХ століття) кількість робітників становила близько 3500 тисяч, роблячи це підприємство найбільшим роботодавцем в тогочасному Харкові¹.

Також на початку ХХ у місті з'явився завод, що став виробляти обладнання для шахт Донбасу з виробництвом у 200 тисяч карбованців. Щодо ж акціонерних товариств, то їх обіг склав аж 370 мільйонів 260 тисяч карбованців – і це не беручи до уваги неможливість порахувати обіг деяких товариств, які вели публічний звіт перед іншими містами, де знаходилося їх правління.

З розвитком промисловості у Харкові, зростанням його населення та торгівлі з'являється необхідність у кредитних та споживчих товариствах, тобто сфері упорядкування фінансами. Розвиток цієї сфери прямо пов'язаний з розвитком економічної активності загалом, в особливості промислового виробництва. Тому у першій половині ХІХ століття фінансова сфера міста розвивалась також повільно, як і розвиток промисловий. Проте не можна сказати, що за цей час у цьому напрямку розвиток не відбувався. У названий період у місті існувала як позика приватних осіб, так і державний кредит, який видавався приказом суспільного догляду. Також у місті існувала акціонерна вовняна компанія.

Приватний кредит видавався, як можна побачити з назви, приватними особами. Щодо ж приказу суспільного догляду, то він приймав як внески капіталів, так і надавав позики поміщикам під залог їх володінь. Також при приказі було відкрито ощадну касу, в якій приймалися невеликі внески від 25 до 50 карбованців для їх зберігання з відсотковим приростом².

¹ ХПЗ – Завод имени Малышева. 1895–1995. Краткая история развития / А. В. Быстриченко, Е. И. Добровольская, А. П. Дроботенко и др. Харьков : Прапор, 1995. С. 22–49.

² Багалея Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С. 557.

Щодо ж інших фінансових установ, то Харківське акціонерне вівняне компанія, яка спеціалізувалася в першу чергу на продажі вовни у різні регіони імперії та за кордон, була заснована у 1838 році, проте акції компанії до 1844 року продавалися. Чистий прибуток компанії у цей же рік складав 12 тисяч карбованців, що свідчило про життєздатність компанії. Вона на той час стала одним з найважливіших чинників стрімкого розвитку вівняної промисловості у місті, бо лише до 1850 року, тобто за 12 років свого існування, вона видала позик на суму 4 мільйони 380 тисяч карбованців.

Таким чином, у другу половину XIX століття Харків увійшов з не дуже розвинутою фінансовою системою, яка, проте маючи впливову вівняну компанію, визначила вектор розвитку найбільш прибуткової промислової галузі міста аж до самих реформ Олександра II.

У другій половині XIX століття спостерігалось прискорення соціально-економічного зростання Харкова, яке відбулося у тому числі унаслідок проведених урядом Олександра II реформ. Особливо на житті міста відбилися реформи у сфері економіки: скасування кріпацтва, фінансова реформа, а також реформа у самоврядуванні міст. Внаслідок змін в економіці та пожвавленню промислового розвитку і пов'язаному з ним будівництвом доріг у місті почали виникати одна за одною фінансові установи.

Першою з них стало Харківське взаємне страхове від вогню товариство відкрите у 1864 році, відкривалися і кредитні товариства. Відзначимо наступні з них: Товариство взаємного кредиту прикажчиків (1865 рік), перше Товариство взаємного кредиту (1866 рік), Харківське окружне відділення Товариства взаємного поземельного кредиту (1870 рік) та вже друге в місті Товариство взаємного кредиту, відкрите у 1871 році¹.

¹ Куделко С. М., Тарасова Л. І. Харків: хроніка століть / науч. ред. С. І. Посохов. Харків : Изд-во САГА, 2011. С. 86–90.

Відкривались і банки у більш традиційному розумінні: Міський купецький банк (1866 рік); Харківський земельний банк, відкритий у 1871 році; Харківська агенція Полтавського земельного банку, створена роком пізніше; Харківський торговий банк того ж року, що й Полтавський. Також у місті існували відділення більш географічно віддалених банків: наприклад, Волзько-Камського; Північного банку та навіть Петербурзького міжнародного банка¹.

Також існували інші фінансові установи. Так, у 1890 році було відкрито міський ломбард, а в 1897 році відкрилося позиково-зберігальне товариство. В тому ж році було збудовано будівлю Харківського відділення державного банку. Проте на розвиток фінансової діяльності у місті негативним чином вплинули збитки, нанесені Харківському земельному банку незаконною фінансовою діяльністю О. К. Алчевського, який був одним з засновників багатьох фінансових установ у місті. Розуміючи, що незабаром почнеться економічна криза у всій імперії, Алчевський намагався уникнути спаду виробництва та звільнення робітників на своїх підприємствах, займаючись фінансовими махінаціями у підконтрольних банках. Тим самим були спричинені збитки, насамперед у Земельному банку. Сума збитків склала майже 5 мільйонів карбованців, а сам Алчевський у 1901 році покінчив життя самогубством. Також було піддано суду решту правління банку, після чого він перейшов під контроль московського клану Рябушинських які почали стабілізувати справи у банку².

Таким чином, на початок XX століття Харків став одним з фінансових центрів Наддніпрянської України. У місті проводилося 15% найбільших операцій банків України, що у порівнянні з Києвом (30% від усіх великих операцій) не так багато. Але якщо подивитись на частку інших стрімко зростаючих українських міст – Одеси та Катеринослава, то на них припадало

¹ Куделко С. М., Тарасова Л. И. Харьков: хроника столетий / науч. ред. С. И. Посохов. Харьков : Изд-во САГА, 2011. С. 90–95.

² Історія міста Харкова XX століття Харків; «Фоліо» 2004. С. 30.

16% і 11% відповідно, що говорить про відносну розвиненість харківської фінансової сфери у цей період часу¹.

Благоустрій Харкова на початку XIX століття залишав бажати кращого. Не було тротуарів, мостових, місто не було обмощене, була розповсюджена антисанітарія, міська влада не піклувалася про створення каналів для відтоку води. Загалом це були проблеми, характерні для не дуже великих міст у все ще феодальному суспільстві. Позначалася також відсутність широкого міського самоврядування та бюджету для проведення необхідних місту речей: замощення доріг, створення системи відтоку води, каналізації, пожежної служби, поліцейської служби, системи освітлення міста. Все це поглиблювалося переважанням дерев'яних конструкцій в архітектурі міста.

Загалом на початку XIX століття Харків був незручним для життя. Як відзначають Д. І. Багалій та Д. П. Міллер: «Весною та восени харківці тонули в грязі, влітку вони задихалися від пилу. Місто поперемінно зверталось то до чорнильниці, то до пісочниці, як гострили тодішні студенти»².

Поганий благоустрій міста заважав його розвитку і сприйняттю, особливо іноземцями. В 1840–1860 роках відбувається часткове замощення міста, з 1858 року потрохи впроваджується газове освітлення. Велику роль у освітленні Харкова за допомогою газових ламп зіграв француз Дессемон та його фірма «Задлер і Арман». Ця компанія отримала виключне право на освітлення Харкова, установку тисяч ліхтарних стовпів. Вже наприкінці 1871 року в Харкові почало діяти активне газове освітлення³.

Вкрай важливим для благоустрою Харкова став 1870 рік, коли міське положення за реформою Олександра II розширило міське самоуправління, передавши міській громадськості питання благоустрою міста. В місті

¹ Історія міста Харкова XX століття Харків; «Фоліо» 2004. С. 30.

² Багалей Д. І., Міллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С. 427.

³ Куделко С. М., Тарасова Л. И. Харьков: хроника столетий / науч. ред. С. И. Посохов. Харьков : Изд-во САГА, 2011. С. 95.

з'являється конка, якою опікувалося бельгійське кінно-залізничне товариство. Загалом усі роботи, що йшли у напрямку покращення благоустрою міста (замощення доріг, осушення деяких районів, вирівнювання складок місцевості) прискорилося, хоча все ще залишалася проблема нестачі фінансів на всі ці проекти¹.

Одним із найгостріших питань, яке все ще ігнорувалося міським урядом, була організація вивозу нечистот, що особливо було помітно на окраїнах міста і тільки погіршувалося зі зростанням міського населення. Загалом це створювало вкрай малопривабливий образ Харкова як брудного міста, настільки брудного, що, як писав в 1880 році харківський професор А. П. Шимков: «Навряд чи існує розбіжність щодо того, що Харків дуже брудне місто, що може в цьому відношенні змагатися з найбільш брудними містами Росії...»².

Тобто, незважаючи на розвиток благоустрою міста, одна з його найбільш помітних і головних проблем у вигляді бруду, поганій організації прибирання міста та антисанітарії нікуди не зникли. В 1890-х роках після введення харківським поліцмейстром фон-Вількеном обов'язкової очистки міста і поливки вулиць ситуація починала покращуватися, проте через дорожнечу поливки вулиць такі заходи вживалися тільки у центральній частині міста. В пореформений період збільшується кількість кам'яних будівель, з'являються страхові товариства від пожеж, а також запроваджуються дві нові пожарні частини на Заїківці та Холодній горі, яких відтоді сумарно було п'ять.

Медицина в Харкові на початку XIX століття знаходилася в такому ж плачевному вигляді, як і загалом медицина в Російській імперії. В місті не вистачило лікарів, а на усю Слобідсько-Українську губернію була тільки одна лікарня, що і знаходилася у Харкові. Після заснування університету у місті

¹ Харків. Збірник архівних документів і матеріалів. Серія «Старовинні міста Харківщини» / упоряд. Л. М. Момот, О. С. Гнезділо, Л. П. Добреля, Т. В. Чернявська ; гол. ред. С. І. Посохов. Харків : Вид-во ХНУВС, 2004. С. 59–60.

² Цит за: Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С. 451.

з'явилися професори-медики і було створено клініку при університеті. Для звичайних міщан доступ до медичних послуг у цей час був вкрай утрудненим, більшість населення лікувалося у цирульників, баб-повитух та вільно-практикуючих лікарів¹.

В 1869 році відкривається міська лікарня для найбідніших верств населення за ініціативи міського голови та губернатора. Ці чиновники передали кошти на відкриття лікарні, до чого потім підключилися і інші міщани. Таким чином було відкрито нову лікарню, названу в честь імператора Олександра, в якій переважно лікувалися чорноробочі та прислуга. Лікування було безкоштовним, проте фінансувалося зі збору з усіх міських працівників фабрик, заводів, самих чорноробочих, торговців було встановлено збір в 50 копійок. Вищі верстви населення могли лікуватися в лікарні лише за плату².

Постійне зростання міського населення та невелика плата за послуги в Олександрівській лікарні призводило до її постійної переповненості пацієнтами. Тому в 1900 році було відкрито Миколаївську лікарню. В 1904 році поруч з Миколаївською лікарнею відкрито нову лікарню для заможних класів. Кошти на будівництво були отримані із заповіту німецького промисловця Максиміліана Гельферіха, який побажав, щоб на капітал з його спадку у розмірі 100 тисяч карбованців було відкрито лікарню для жінок, хоча в ній було відкрито і місця для чоловіків також.

Постійним супутником бідного населення у ХІХ столітті була висока дитяча смертність. Доходило до того, що близько половини народжених дітей вмирали в рік свого народження. Тому в 1878 році за ініціативи лікаря-філантропа В. А. Франковського, який і підрахував великий процент дитячої смертності, було відкрито дитячу лікарню, яка призначалася для дітей міської

¹ Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок ХVІІІ ст. – 1916 р.). Харків : ХДМУ, 2007. С. 20–24.

² Робак І. Ю., Демочко Г. Л., Ільїн В. Г. Олександрівська – Перша міська клінічна лікарня Харкова: півтора століття історії. Харків : Колегіум, 2016. С. 7–20.

бідноти¹. Знову повторилася ситуація як і з лікарнями для дорослих з нижчих слоїв населення – віддаленість лікарні та збільшення населення вимагало створення нових лікарських закладів для дітей.

В 1891 році відкрито дитячу амбулаторію, а в 1894–1895 роках було відкрито і стаціонарне відділення для дітей та гінекологічне відділення для їх матерів. Слід згадати і відкриття у місті лікарні «Червоного Хреста», що відкрилася тут в зв'язку з перебуванням у Харкові поранених на російсько-турецькій війні 1877–1878 років військових. У 1886 році відкривається і амбулаторія для видачі безоплатних ліків населенню. За ініціативи доктора медицини Вільгельма Грубе амбулаторія червоного Хреста придбала будинок для влаштування стаціонару, проте лікування стало платним, за 20 копійок в рік. Вже у 1898 році було відкрито нову лікарню.

Загалом, завдяки заходам, прийнятим міською громадськістю щодо розширення відкриття, розширення та утримання медичних установ та діяльності Харківського університету і його клініки, Харків перетворився на відносно великий центр лікування. До працюючих у місті лікувальних закладів зверталися не тільки жителі Харкова та губернії, а й інших регіонів Російської імперії².

Одним з чинників прискорення розвитку міст у Російській імперії в другій половині XIX століття, в тому числі і Харкові, стала реформа міського самоврядування 1870 року, яка надала містам можливість ефективніше розпоряджуватися своїми ресурсами та реагувати на проблеми міського життя. Станом на початок XIX століття дійсним порядком самоврядування міста було Міське Положення 1785 року, яке сильно обмежувало самоврядування міст.

¹ Вкарбовані в літопис науки / уклад. О. І. Вовк, А. В. Григор'єв, С. М. Куделко ; вст. сл. В. С. Бакіров ; гол. ред. В. С. Бакіров. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 329; Почесні громадяни міста Харкова / [уклад. О. І. Вовк, А. В. Меляков, М. В. Проценко, С. О. Синюрка, Л. І. Тарасова, О. М. Янкул]. Харків : [б. в.], 2024. С. 18.

² Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). Харків : ХДМУ, 2007. С. 120.

Намагання Павла І реформувати існуюче положення міського самоуправління на початку ХІХ століття зазнала краху після його вбивства¹.

Олександр І відмінив указ минулого імператора і відновив положення, встановлене Катериною ІІ. За цим положенням міські жителі могли не тільки вибирати представників до міського магістрату та думи, а й впливати на відповідні рішення цих установ. Проте вже ближче до другої половини ХІХ століття міська дума починає звертатися не до загалом міського суспільства, а в першу чергу до купецького стану, проте навіть серед них усе менше помітно було користування правом на контроль думських доходів та розходів. Щодо ж виборчого права, то право обирати міського голову мали здебільшого купці, а міщани та цехові майстри укупі мали усього 24 голоси на виборах, в той час як у купців ця кількість була як мінімум 200 голосів (і це не згадуючи про те, що право висувати кандидатуру на посаду міського голови міг тільки купець)².

Ситуація погіршувалася погано розвиненою політичною культурою. Так, у своїй праці «Історія міста Харкова за 250 років його існування» Д. І. Багалій і Д. П. Міллер зазначають: «Харків'яни неохоче відвідували виборні збори, а від виборних міських посад намагались під різними приводами ухилитися»³. Також для міського самоврядування Харкова цієї доби було характерним створення тимчасових комітетів та комісій з різних питань міського благоустрою, як, наприклад квартирний комітет, будівельна комісія, комітет по зрівнюванню міських доходів і розходів, фактично взявши на себе контроль бюджету міста. Ці комітети та комісії відтягували на себе частину прав міської думи, у якій через становий принцип розподілу влади засідали хіба що купці, які не дуже сильно й бажали брати участь в міському самоврядуванні, навіть передавши ведення справ ярмарковому комітету – хоча проведення

¹ Ярмиш О. Н., Головка О. М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: ХІХ–ХХ і ХХ–ХХІ. Досвід історії та сучасності [До 350-річчя Харкова]. Харків : Вид-во ХНУВС, 2004. С. 5.

² Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С. 254.

³ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С. 254.

ярмарок прямо стосувалося роду занять купців. Також через наявність у місті губернатора, дума була вимушена звертатися за дозволами і до нього.

В 1870 році Олександр II провів міську реформу. Наступного року нове Міське положення розповсюдилося і на Харків. Дума переставала бути становою. Зменшився і виборчий ценз, тому тепер щоб приймати участь в виборах в міську думу не обов'язково треба було належати до купецького стану. Натомість потрібно було мати в місті нерухомість, з якої відбувався збір на користь міста, а також утримувати заклад по купецькому посвідченню, або лише сплачувати протягом 2 років збору з купецького, промислового, або приказного посвідчень¹.

Повноваження міських дум також були значно розширені. Зокрема, дума тепер могла впроваджувати обов'язкові постанови у сфері міського благоустрою. Одним з важливих нововведень думи в пореформені часи стало відкриття міського водопроводу в 1881 році. В 1882 році частково будується кінна залізна дорога, розширюється міська лікарня, створюється дитяча лікарня, відкрито міське приходське училище, а також відбувається виділення субсидій міському товариству грамотності². Незважаючи на прогрес у розвитку благоустрою міста, постійною залишалася проблема браку коштів.

В епоху реакції Олександра III було випущено нове Міське положення 1892 року. Губернатор отримував більше влади над думою. Тепер він повинен був слідкувати не тільки над законністю діяльності міського самоуправління, а й його «правильністю». Загалом збільшувався контроль губернатора над думою, що намагалось обмежити положення 1870 року. Останнє було випущено з розумінням того, що владні та силові органи (губернатор і поліція) не повинні вмішуватися у процес виборів до міської думи, тому вони не мали

¹ Ярмиш О. Н., Головка О. М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX–XX і XX–XXI. Досвід історії та сучасності [До 350-річчя Харкова]. Харків : Вид-во ХНУВС, 2004. С. 5–7.

² Куделко С. М., Тарасова Л. И. Харьков: хроника столетий / науч. ред. С. И. Посохов. Харьков : Изд-во САГА, 2011. С. 107–109.

права голосу на думських виборах. Також більшим став і виборчий ценз, для проходження якого треба було володіти нерухомістю, що обкладався податком не менше 1500 карбованців на рік¹.

Таким чином, Харків у другій половині XIX століття в повній мірі відчув на собі процеси модернізації, що тоді відбувалися у Російській імперії та почав перетворюватися з провінційного адміністративного центру у сучасне місто європейського зразка, модернізуючи свою інфраструктуру, зростаючи як промисловий, науковий та культурний центр усієї Слобожанщини та східної частини України.

1.2. Кількість іноземців в частці міського населення наприкінці XIX століття

Відкриття у 1804 році Харківського університету перетворило місто на освітній центр загальноімперського значення². З-за кордону, де палахкотіли Наполеонівські війни, прибули іноземні професори, переважно з німецьких земель³. Хоч це був і не перший випадок, коли у місто систематично приїжджали іноземці, проте це був перший приклад масового переселення до Харкову західноєвропейців, особливо тих, що вже мали вищу освіту. В результаті станом на 1804 рік у Харкові мешкало 95 осіб лютеранського віросповідання, переважно німців, і в цей ж рік їх кількість зросла ще на 111 осіб, досягнувши загальної кількості трохи більше 200 осіб⁴.

¹ Ярмиш О. Н., Головка О. М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: XIX–XX і XX–XXI. Досвід історії та сучасності [До 350-річчя Харкова]. Харків : Вид-во ХНУВС, 2004. С. 25–29.

² Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. Харків : Фоліо, 2004. С. 34; Класика, що випереджає час: до 215-річчя Каразінського університету / кол. авт. ; за ред. проф. В. С. Бакірова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 72–85.

³ Обличчям до світу: історія міжнародних зв'язків Каразінського університету / кол. авт. ; за ред. проф. В. С. Бакірова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 6–7; Вовк О., Белозьорова О. «Без зволікань беруся до виконання цього приємного обов'язку»: роль Й. В. Гете в історії Харківського університету крізь призму його епістоляріїв. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2023. Вип. 64. С. 171–192.

⁴ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С. 139

Також у першій половині XIX століття у Харкові почали складатися грецька та румунська громади. Так, греки почали переселятися в місто в більшій кількості під час війни за незалежність Греції, що почалася у 1821 році. Також в цей ж час в місто переселялися поляки, що підозрювалися у нелояльності імперському уряду під час Наполеонівських війн¹.

У 1866 році кількість лютеран (тобто, скоріш за все німців) у Харкові досягає 1179 осіб обох статей. У 1877 році у місті мешкало 1690 лютеран. Німці у Харкові займали важливі посади та вирізнялися високою кваліфікацією, вони часто ставали професорами Харківського університету, були лікарями, чиновниками.

Харківські євреї також складали важливу частину багатонаціональної картини міста. Вони відігравали помітну роль у міській торгівлі, що навіть викликало невдоволення у місцевих купців. Останні вимагали від міської влади обмежити єврейським купцям торгівлю та ведення промислів. Проте незважаючи на часто недружнє відношення місцевого населення щодо єврейського населення, міщани зверталися до міністра внутрішніх справ щодо дозволу євреям приїжджати на ярмарки хоча б для однієї оптової закупки. Маючи на увазі той факт, що в Харкові проводилися досить великі ярмарки – Хрещенський та Успенський, що були відомі на всю Російську імперію. На одному тільки Хрещенському ярмарку з 1844 по 1854 роки було продано товарів на 61 мільйон 793 тисячі карбованців. На це клопотання харківським міщанам було відмовлено, через те, що доступ євреям до міста, а також ведення справ у ньому, формально заборонявся².

Проте, як можна побачити, у Харкові існувала значна єврейська спільнота. Її представники, незважаючи на заборони, займалися тут не тільки

¹ Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С.133

² Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С. 134-135

тимчасовими діловими справами, а й купували будинки, оселяючись в місті¹. Про помітність місцевої єврейської общини може свідчити скарга міського населення міській думі щодо євреїв. У ній, зокрема, ішлося про те, що: «Один за другим прибавляючись до Харкова, не тільки тут залишаються на невідомий час у перебуванні, але інші, з давніших часів, під виглядом рукомісництва свого, влаштувавшись з великими сімействами проживанням, допущені купувати тут будинок на вічну власність, а під цим приводом поступово майже склали єврейську вулицю, навіть позначили вже навколо міста собі і особливе кладовище»².

Незважаючи на прямі заборони, кількість єврейського населення у Харкові зростала. У 1840-ві роки до міста почали приїжджати також караїми, які хоч і складали відносно невелику спільноту, порівнюючи з іншими людьми юдейського віросповідання у місті. Караїми також зробили свій внесок у розвиток місцевої економіки: зокрема, вони поклали початок харківській тютюновій промисловості.

Французи у Харкові з'явилися на початку XIX століття, що було пов'язано насамперед з відкриттям Харківського університету. Зважаючи на це, вони переважно обіймали посади у сфері освіти. Наприклад, можна згадати ім'я професора Харківського університету, француза за походженням Антуана Дегура (пізніше він змінив своє прізвище на «Дегуров»)³. Загалом можна сказати, що іноземці вже на початку XIX століття в Харкові займали певні ніші міського господарства, хоч і представляли невелику частку міського населення.

Одним з досить об'єктивних джерел часу, яке дозволило б нам підрахувати частку іноземців у загальній чисельності населення міста, та їх

¹ Скиданова А. Участь єврейського населення у торгівлі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Харків – багатонаціональний* : зб. наук. пр. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2007. С. 133.

² Багалей Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С. 135.

³ Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Репринт. изд-е / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багаля; вст. ст. Т. Г. Павловой. Харьков : Изд-во САГА, 2007. С. 246–251.

походження, є Всеросійський перепис населення 1897 року. Згідно цього перепису можна виділити не тільки іноземних підданих, а й міщан, що сповідували відмінну від православної віри конфесію християнства, або іншу релігію.

Проте потрібно мати на увазі, що до подібних релігійних груп могли належати і українці з росіянами та білорусами, бо деякі релігійні общини міста, зокрема протестантські, приймали до себе й корінних жителів Харкова. Водночас до православного населення у своїй більшості відносилися серби, болгари, румуни та греки. А ось міщани, що сповідували відмінні від християнства релігії (зокрема іслам, юдаїзм та інші нехристиянські віросповідання) як правило, були іноземного походження. Для зручності визначення кількості іноземців, усі наступні дані перепису приводяться щодо мешканців міста Харкова обох статей та без урахування грамотних та неграмотних.

Отже, за даними перепису, станом на 1897 рік у місті проживали представники наступних національних та релігійних спільнот. Насамперед згадаємо вірмен, з яких 336 осіб належали до апостольської церкви, 68 осіб – до вірменської католицької церкви¹.

Римо-католиків у Харкові було досить багато – 4710 особи. Слід також мати на увазі, що до католиків належали і сумарно 247 осіб, чією рідною мовою була російська, українська чи білоруська².

Лютеран у місті було зафіксовано дещо менше, проте це була все одно досить велика община, яка нараховувала 2529 осіб³.

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.100.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.100.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.100.

Кількість представників інших християнських конфесій у Харкові була значно меншою. Так, усього 72 особи сповідували кальвінізм, 22 особи – англіканство, 66 осіб були баптистами. Також нараховувалося лише 16 менонітів, яких загалом в Харкові не було багато, на відміну від Ізюмського повіту Харківської губернії, де було аж 1195 меноніти¹.

Караїмів станом на рік перепису у Харкові було 207 особи серед міщан. А ось в євреїв була велика релігійна община, яка загалом нараховувала 10806 осіб². Зрозуміло, що не всі євреї сповідували юдаїзм, щоб уникати обмежень, встановлюваних імперською владою на переміщення за «смугою осілості».

Мусульман різних сповідань у переписі об'єднано у загальну категорію «магометяни». У місті на той час їх налічувалося 641 особа. Також у переписі зазначалися чоловік та жінка «іншого християнського сповідання» і 5 чоловіків «інших» нехристиянських сповідань, які точно не були буддистськими, оскільки за переписом у Харкові на цей час не було людей, що сповідували буддизм³.

Іншим індикатором для пошуку іноземців у місті може стати рідна мова мешканців міста. За даними перепису, в цей час у Харкові зазначили свою рідну мову як польську 3969 осіб. Інших слов'янських народів у місті було значно менше: 96 осіб зазначили рідною мовою чеську, 4 особи – сербську, 26 осіб – болгарську⁴.

Були серед міщан і представники народів сучасних країн Балтії. Так, 41 особа мала за рідну мову литовську, ще 3 особи розмовляли жмудською

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.101.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.101.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.101.

⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.102.

(тобто діалектом литовської мови). Латиську мову як рідну зазначили 55 міщан¹.

Серед представників романських народів були 241 франкомовні мешканці міста, до яких могли відноситися не тільки французи, а й бельгійці. Італійців було значно менше – загалом 41 особа, а іспанців усього 2 особи. Також у місті проживало 7 молдаван².

Одну з найбільших спільнот іноземців у Харкові формували німці. За даними на 1897 рік, у місті проживало 2353 німці. Представників інших народів германської мовної групи було менше: зокрема, у місті проживало 29 шведів, 5 датчан та 54 англійці³.

В Харкові не було так багато переселенців з Греції, як на півдні України. Усього в місті проживало 64 особи, що мали грецьку мову за рідну⁴.

Важливою для міста спільнотою була вірменська община (яка залишається такою і сьогодні)⁵. Вона налічувала 468 особи, що більше ніж прихожан вірменської апостольської та вірменської католицької церкви, яких було сумарно 404 особи. Мешкали у місті і представники інших кавказьких народів: 57 грузинів, 13 осетин та 12 черкесів. Окрім всього, у місті проживали 19 персів, 8 ромів (вказані як цигани) та 2 албанці⁶.

Були серед містян і представники фіно-угорських народів: 8 фінів і 17 угорців. Ще 4 чоловіки вказали чудську мову як рідну. Зафіксовано також

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.103.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.103.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.103.

⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.104.

⁵ Кочарян С. Армянская община Харькова (история и современность). *Харків – багатонаціональний* : зб. наук. пр. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2007. С. 69–80.

⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.104.

14 удмуртів (вотяцька мова), 3 черемиси. 37 осіб мали за рідну мову мордовську¹.

В місті було досить багато і представників тюркських народів, що складали більшість мусульманського населення. Найбільше серед них у Харкові налічувалося татар – 760 осіб, а ось турків – усього 56 осіб. Також серед інших у переписі згадуються 14 башкир, 20 чувашів та 5 калмиків².

Окрім всього, в місті знайшлося 6 людей, що не вказали свою рідну мову взагалі³.

Звертаючись до даних перепису, що стосувалися і мовної, і релігійної приналежності мешканців міста, можна побачити більш суперечливу ситуацію. Так наприклад, серед католиків було 247 осіб, для яких рідними були східнослов'янські мови мов (тобто, вочевидь, це були представники місцевого населення). Серед протестантів таких нараховувалося 366 осіб⁴. Виключаючи таким чином з загальної кількості католиків та протестантів (різних конфесій), ми отримуємо 4463 і 2339 католиків та протестантів відповідно.

До «інших» християнських конфесій належало 27 людей, що вказали за рідну мови східних слов'ян. Однак стає незрозуміло, що конкретно мається на увазі серед «інших» християнських конфесій. Можна припустити, що маються на увазі прихожани вірменських церков – апостольської та католицької, які не належать ні до протестантів, ні католиків ні православних. Тому, скоріш за все,

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С. 104.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С. 105.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С. 105.

⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.110.

ці 27 осіб також є людьми вірменського походження, які однак мали за рідну мову російську¹.

Також серед караїмів було 46 людей, що зазначили своєю рідною мовою російську². Знову ж таки, маючи на увазі, що караїмський народ є досить не великим чисельно, можна висловити припущення, що ці 46 осіб просто розмовляли іншою мовою, а головною компонентною самоідентифікації в даному випадку виступала релігія.

Серед населення міста, що сповідувало юдаїзм, була досить поширеною російська мова – її вказали як рідну 1468 осіб, і лише 6 розмовляли українською³. Скоріш за все, це також єврейське населення, яке мало за рідну мову не іврит і не ідиш. Це підтверджується і тим, що 6 юдеїв мали польську мову за рідну, тобто скоріш за це польські євреї, що мігрували з Польщі до Харкова.

Звісно, деякі слов'яни, особливо за більшої вибірки аж до 1500 осіб, могли бути людьми, що переходили в юдаїзм. Проте часто негативне відношення до юдеїв на побутовому рівні, державні обмеження, пов'язані зі сповіданням юдаїзму, свідчать про крайню небажаність вибору цієї релігії особами східнослов'янського походження. Також тотальна перевага російськомовності серед цієї групи свідчить про те, що це могли бути саме євреї, які знали державну мову Російської імперії. Зрозуміло, що у своєму положенні вони і не піклувались про вивчення української. Хоча українців в місті було доволі багато, навіть якщо брати лише україномовне населення. При тому що побут середнього міщанина російсько- та україномовного міг не дуже відрізнитися (хоч серед росіян і переважала зайнятість у промисловості, як

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.111.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.111.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.111.

переселенців, що не мали землі біля Харкова, тому не могли бути зайняті у сільському господарстві). Тобто в такому випадку ми б помітили більшу частку україномовних серед юдеїв, але цього не має.

Серед мусульман набагато важче стверджувати, що вказані 5 осіб, що розмовляли російською мовою, є саме людьми слов'янського походження. Бо це могли бути, знову ж таки, представники народів, що традиційно сповідують іслам, проте які розмовляли російською мовою. На користь цієї думки також приходить в нагоду і статеве розподілення. Усі 5 таких осіб – чоловіки¹. Знаючи патріархальний характер відносин у Російській імперії, можна зробити припущення, що це не могли бути східні слов'яни, бо при одруженні жінка скоріше буде переходити до релігії свого чоловіка, ніж навпаки.

Ще однією, найменшою серед іноземців, але важливою категорією, були піддані іноземних держав. Підданих Австро-Угорщини у Харкові було зафіксовано 298 осіб. Нараховувалося 27 з Бельгії, 22 підданих Болгарії, 41 підданих Великобританії, 3 підданих Нідерландів (хоча людей, які зазначили голландську мову як рідну, серед міщан не знайшлося). Також було 33 грецьких підданих, 6 датських, 3 іспанських, 66 італійських, 8 підданих Норвегії².

У Харкові також було зафіксовано проживання 1 серба, 1 чорногорця, 5 румунів. Також тут мешкали 291 турецький підданий, 179 французів (при чому серед них жінок було у 2 рази більше, ніж чоловіків), 98 швейцарців, 26 шведських підданих, 41 перс, 10 громадян США, 6 людини з країн Південної Америки, та ще 3 не вказали своє підданство. Німецькі підданих було найбільше – 532 особи, якщо скласти кількість підданих усіх німецьких

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.111.

² Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.98.

князівств у складі Німецької імперії. Усього іноземних підданих у місті було 1864¹.

Таким чином підводячи підсумок мовного, релігійного та мовно-релігійного розподілення населення міста у 1897 році за даними перепису, можна (звісно допускаючи широкі припущення) підрахувати кількість іноземців у місті. В результаті отримуємо: 18429 осіб неправославного населення несхіднослов'янського походження (10,5% від загальної кількості населення міста), або 18361 осіб іномовного населення (10,5%) та 1864 іноземних підданих, що складає трохи більше одного відсотка усього населення Харкова.

Це дає підстави зробити висновок, що хоч близько 90% населення і належало до православних українців, росіян чи білорусів, проте в місті умовно кожен 10 мешканець був іноземцем, при чому було багато різних етнічних та релігійних груп.

¹ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / под ред. Н. А. Тройницкого. [Санкт-Петербург], 1904. Т. 46: Харьковская губерния. С.98-99.

Розділ II

Іноземні впливи у житті міста Харкова у другій половині XIX та на початку XX століття

2.1. Іноземці та іноземні впливи в освітній та науковій сферах міста

Створення Харківського університету у 1804 році у значній мірі сприяло утвердженню міста як потужного осередку освіти і науки. Уже з перших десятиліть свого функціонування він став важливим інноваційним осередком у процесі розвитку модерної освіти, науки та культури на території України¹. Багато в чому цьому посприяв професійний рівень перших харківських професорів, який виявився досить високим².

Ще до відкриття Харківського університету перед його засновниками постало завдання знайти викладачів для університету, тому що Харківський університет виник в той час, коли система вищої освіти в Російській імперії була не дуже розвиненою³. Пошуком професорів за кордоном займався попечитель університету, поляк за походженням Северин Потоцький⁴, якому у цій справі багато допоміг всесвітньо відомий німецький мислитель, природодослідник, поет і державний діяч Йоганн-Вольфганг Гете⁵. Обидва ці діячі в подальшому були обрані Почесними членами Харківського університету⁷.

¹ Харківський університет – рідному місту / кол. авт. ; за ред. С. І. Посохова та Є. П. Пугача. Харків : НМЦ «СД», 2004. С. 41.

² Харківський університет – рідному місту / кол. авт. ; за ред. С. І. Посохова та Є. П. Пугача. Харків : НМЦ «СД», 2004. С. 24.

³ Обличчям до світу: історія міжнародних зв'язків Каразінського університету / кол. авт. ; за ред. проф. В. С. Бакірова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 6–7.

⁴ Обличчям до світу: історія міжнародних зв'язків Каразінського університету / кол. авт. ; за ред. проф. В. С. Бакірова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 7.

⁵ Посохов С. І. Іноземні професори на етапі становлення Харківського університету: колективний портрет. *Харківський університет*. 2014. № 16–17. 30 груд. С. 4.

⁶ Вовк О., Белозьорова О. «Без зволікань беруся до виконання сього приємного обов'язку»: роль Й. В. Гете в історії Харківського університету крізь призму його епістоляріїв. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2023. Вип. 64. С. 174.

⁷ Почесні члени Харківського університету : біографічний довідник / кол. авт. ; гол. ред. В. С. Бакіров ; заст. гол. ред. С. І. Посохов ; відповід. секретар І. К. Журавльова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 74–75; 240.

В перші 10 років існування Харківського університету частка іноземних професорів у його штаті була найбільш помітною. Так, з 47 професорів та ад'юнктів, що працювали в цей період, з-за кордону було запрошено 29, серед них 18 німців, 4 французи, 7 слов'ян (які прибули з Австрії)¹. Як видно, склад іноземних професорів не був однорідним, а велика частка німців серед них зумовлена в тому числі й Наполеонівськими війнами, під час яких в німецьких землях зачинилася половина університетів².

Серед перших університетських професорів, зокрема іноземців, було чимало непересічних особистостей, які уславили свої імена як учені та організатори науки (серед них – Йоганн Гут, Антуан Дегур, Франсуа Делавінь, Мартін Пільгер, Христофор Роммель, Афанасій Стойкович, Йоганн Баптист Шад, Людвіг Якоб та багато інших)³. Втім, досить скоро через загальні несприятливі умови життя у Харкові (який на початку XIX століття ще був невеликим і не надто благоустроєним містом), а також через культурний та мовний бар'єр між студентами та викладачами, багато професорів покинули місто. Кількість іноземних професорів в перше десятиліття існування університету складало 59%, а в 1810-х роках вже 23%, при цьому з'явилося тільки 3 нові іноземні професори⁴.

Загалом можна сказати, що іноземні вчені приносили з собою не тільки свої знання, а й європейський побут, передові ідеї, які іноді ставали в опозицію самодержавству та загалом феодальній системі, носили в собі просвітницький та новаторський характер. Тож вплив іноземних професорів на розвиток

¹ Посохов С. І. Іноземні професори на етапі становлення Харківського університету: колективний портрет. *Харківський університет*. 2014. № 16–17. 30 груд. С. 4.

² Посохов С. І. Іноземні професори на етапі становлення Харківського університету: колективний портрет. *Харківський університет*. 2014. № 16–17. 30 груд. С. 4.

³ Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.) : биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева ; сост. А. М. Феофанов. Москва : РОССПЭН, 2011. 207 с.; Ивашенко В. Ю., Посохов С. И. Образы профессоров-иностранцев Харьковского университета начала XIX в. в воспоминаниях современников. *Наукові записки* : зб. молодих вчених та аспірантів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2009. Т. 19 : Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація. Кн. 1. С. 631–642.

⁴ Обличчям до світу: історія міжнародних зв'язків Каразінського університету / кол. авт. ; за ред. проф. В. С. Бакірова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 15.

Харківського університету в перші роки його існування був досить суттєвим і сформував його вигляд як сучасного освітнього наукового закладу, а також впливав і на місцевих студентів, що у майбутньому самі почнуть викладати в університеті.

Потрібно зазначити, що вже з перших років існування Харківського університету у ньому були й іноземні студенти. Так, відразу після відкриття університету у 1805 році відомо про 3 іноземних підданих, що поступили сюди на навчання¹. Проте поіменні списки студентів зі вказаним іноземним підданством з'являються пізніше, у 30-ті роки XIX століття.

У період від заснування університету до революції 1917 року усього в Харківському університеті студентів іноземного походження налічувалося 204 особи². Більшість них була вихідцями з Австрії (пізніше – Австро-Угорщини) – 54 особи. Друге місце за кількістю посідали вихідці з німецьких князівств, у майбутньому Німеччини – 35 осіб. Помітна також і велика частка студентів з православних країн – Греції, Сербії, Чорногорії, Болгарії.

Також слід мати на увазі, що досить багато студентів, які з походили з поліетнічних країн, таких як Османська імперія та Австрія (пізніше Австро-Угорщина), були або слов'янського походження, або сповідували православ'я, чи й те й інше. Про це свідчить і підрахунок кількості іноземних студентів з 1834 року, коли в університетських списках з'явилося вказання підданства студентів. За своїм віросповіданням вони розподілялись таким чином: 118 православних, 68 лютеран, 46 католиків, 18 юдеїв, мусульман та інших конфесій не було не досить багато³.

¹ Куделко С. М., Янкул А. Н. Иностранные студенты в императорском Харьковском университете (1805–1917 гг.). *Новий колегіум*. 2018. № 4. С. 56.

² Куделко С. М., Янкул А. Н. Иностранные студенты в императорском Харьковском университете (1805–1917 гг.). *Новий колегіум*. 2018. № 4. С. 58.

³ Куделко С. М., Янкул А. Н. Иностранные студенты в императорском Харьковском университете (1805–1917 гг.). *Новий колегіум*. 2018. № 4. С. 59.

По регіонах можна побачити, що за період з 1834 року у Харківському університеті було досить багато студентів-вихідців з Балканського півострову – 41 особа (і це не рахуючи хорватів, сербів, босняків, словенців з Австро-Угорщини). 70 студентів походили з країн західної Європи (якщо не рахувати Італію, то 64). 2 були представниками країн Скандинавії, 55 походили з центральної Європи (Австро-Угорщина) та 36 – з країн Азії (Османська імперія та Персія). Очевидно, що більшість студентів була з Європи, водночас значна частина студентів з Австро-Угорщини були слов'янського походження, в тому числі й з південнослов'янських країн, які можна віднести до Балканського регіону¹.

Як ми уже зазначили вище, у другій половині XIX століття кількість іноземних викладачів з «німецько-французької колонії»² перетворюється на незначну меншість, поступаючись місцевим викладачам (мається на увазі підданих Російської імперії, а не тільки випускників Харківського університету). Це було пов'язано з тим, що через загрозу поширення різноманітних антимонархічних (будь то республіканські чи соціалістичні ідеї), імперський уряд перестав звертатися до практики активного запрошення іноземних спеціалістів у сфері освіти та науки, віддаючи перевагу підтриманню рівня вищої освіти не гірше провідних західних університетів³. Щоб отримати право викладати в російських університетах, іноземці мали закінчити їх, часто у процесі приймаючи російське підданство. Деякі студенти іноземного походження, що навчалися у Харківському університеті, у майбутньому сильно вплинули на долю своїх рідних країн. Наприклад, Олександр Хатисян (Хатисов) став першим міністром іноземних справ Вірменії.

¹ Куделко С. М., Янкул А. Н. Иностранные студенты в императорском Харьковском университете (1805–1917 гг.). *Новий колегіум*. 2018. № 4. С. 58.

² Цит. за Куделко С. М., Янкул А. Н. Иностранные студенты в императорском Харьковском университете (1805–1917 гг.). *Новий колегіум*. 2018. № 4. С. 56.

³ Куделко С. М., Янкул А. Н. Иностранные студенты в императорском Харьковском университете (1805–1917 гг.). *Новий колегіум*. 2018. № 4. С. 59.

У другій половині XIX століття основну частину «іноземців», що впливали на розвиток освіти та науки у Харкові, були представники народів, що заселяли Російську імперію. В цьому плані найбільш виділялися поляки. Фактично цей вплив простежувався з часів виникнення Харківського університету¹. В університеті в різні роки викладали поляки: математик Григорій Гречина, історик права Ігнатій Данилович, бактеріолог Станіслав Серковський, історик права Олександр Міцкевич, філологи Юзеф Єжовський і Альфонс Валіцький, ветеринари Йозеф Качинський і Георгій Полюта, математик Антоній Пшеборський (після реорганізації Харківського університету в 1920–1922 роках був ректором спочатку Академії теоретичних знань, а потім Харківського інституту народної освіти)², ботанік Владислав Ротгерт, бактеріолог Лев Ценковський та багато інших³. Загалом в університеті до 1918 року встигли попрацювати до 40 поляків⁴. Студентів польського походження, у свою чергу, в університеті навчалася також доволі багато. Так, у період з 1840-х років по 1915 рік їх нараховувалося не менше 1150 осіб⁵.

Втім, потрібно зазначити, що у другій половині XIX – на початку XX століття у Харківському університеті працювали і представники інших національностей, які зробили вагомий внесок у розвиток різноманітних галузей знання.

Серед них можна згадати, наприклад, чеха Душана Лямбля – випускника Празького університету, який у 1860 році став професором кафедри нормальної

¹ Жванко Л. М. Полонія Харкова XIX – початку XX століття на сторінках польськомовних біографічних словників. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45, т. 1. С. 125.

² Ректори Харківського університету (1804–2014) : біобібліографічний довідник / уклад. В. Д. Прокопова, Р. А. Ставинська, М. Г. Швалб, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. І. Посохов, С. Б. Глибицька, Ю. Ю. Полякова ; голов. Ред. В. С. Бакіров ; наук. ред. С. М. Куделко. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 113–117.

³ Жванко Л. М. Полонія Харкова XIX – початку XX століття на сторінках польськомовних біографічних словників. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45, т. 1. С. 126–127.

⁴ Посохов С. І. Колективний портрет польських студентів Харківського університету XIX – початку XX ст. у вимірі історії та історіографії. *Українська біографістика*. 2024. Вип. 25. С. 263.

⁵ Посохов С. І. Колективний портрет польських студентів Харківського університету XIX – початку XX ст. у вимірі історії та історіографії. *Українська біографістика*. 2024. Вип. 25. С. 249.

анатомії Харківського університету, а потім заснував тут кафедру патологічної анатомії. У 1867–1868 роках був президентом Харківського медичного товариства. Став автором понад 100 праць з патологічної анатомії, гістології, терапії, найбільший внесок зробив у розвиток паразитології. На його честь названо рід кишкових джгутикових найпростіших (лямблії), а також хворобу, яку вони спричиняють – лямбліоз¹.

Ще один чех за походженням, Йозеф Сикора, у 1892 році закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету і залишився в ньому працювати. До 1897 року був співробітником університетської кафедри астрономії, а також астрономічної обсерваторії. Під час роботи в Харкові виконував спостереження плям і протуберанців на Сонці, брав участь у полярних експедиціях, де займався астрономічними і геодезичними дослідженнями. Йозеф Сикора одним з перших у світі зробив фотографії полярного сяйва, а також вперше у світі сфотографував метеори. Його іменем названі льодовик та острів в Арктиці².

У Харкові також існувала й існує потужна німецька діаспора, представники якої також зробили великий внесок у розвиток освіти і науки міста у другій половині XIX – на початку XX століття³. Серед діячів німецького походження можна згадати, наприклад, представників відомої астрономічної династії Струве, які тривалий час працювали у Харківському університеті⁴.

¹ Вкарбовані в літопис науки / уклад. О. І. Вовк, А. В. Григор'єв, С. М. Куделко ; вст. сл. В. С. Бакіров ; гол. ред. В. С. Бакіров. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 329; Почесні громадяни міста Харкова / [уклад. О. І. Вовк, А. В. Меляков, М. В. Проценко, С. О. Синюрка, Л. І. Тарасова, О. М. Янкул]. Харків : [б. в.], 2024. С. 200.

² Вкарбовані в літопис науки / уклад. О. І. Вовк, А. В. Григор'єв, С. М. Куделко ; вст. сл. В. С. Бакіров ; гол. ред. В. С. Бакіров. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 329; Почесні громадяни міста Харкова / [уклад. О. І. Вовк, А. В. Меляков, М. В. Проценко, С. О. Синюрка, Л. І. Тарасова, О. М. Янкул]. Харків : [б. в.], 2024. С. 282.

³ Deutsche in Charkiv: Ihr Leben und Wirken (19. Jahrhundert – anfang des 20. Jahrhunderts) = Жизнь и деятельность немцев в Харькове (XIX – начало XX столетия) / Д. Цыпина, З. Эрдманн, В. Ярошик, С. Чистякова, И. Саратов. Киев : Дом Нюрнберга, 2004. 56 с.

⁴ Балишев М. А. Астрономічні дослідження у Харкові наприкінці XIX ст. – першій половині XX ст. Київ : Наукова думка, 2022. С. 120–125.

Вільгельм Грубе у 1859 році був обраний екстраординарним професором по кафедрі оперативної хірургії і хірургічної клініки, й опікувався клінікою впродовж 39 років. Він уславився як один із найвидатніших хірургів свого часу¹.

Німецьке походження мав і біолог Людвіг Рейнгард. У 1871 році він закінчив фізико-математичний факультет Харківського університету, починаючи з 1886 року став професором цього ж університету, а в 1905–1906 роках був його ректором². Спеціалізувався на вивченні одноклітинних організмів, деякі з видів яких названі на його честь³. Примітно, що його син, Анатолій Рейнгард, також закінчив Харківський університет у 1903 році. Він уславився як геолог, був нагороджений Золотою медаллю імені П. П. Семенова-Тян-Шанського. Іменем Анатолія Рейнгарда назване озеро на Північному Кавказі⁴.

У Харкові широко відоме ім'я професора медицини Леонарда Гіршмана. У 1860 році він закінчив медичний факультет Харківського університету, а з 1868 року почав викладацьку діяльність (залишив роботу в університеті у 1905 році на знак протесту проти виключення студентів, які брали участь у революційному русі). Леонард Гіршман уславився як визначний фахівець у галузі офтальмології. У 1872 році він створив при Харківському університеті спеціалізовану клініку хвороб ока, на базі якої потім була організована міська офтальмологічна лікарня. Ця лікарня існує і донині і носить ім'я свого

¹ Петрова З. П. Выдающийся харьковский хирург Вильгельм Федорович Грубе. *Международный медицинский журнал*. 2006. № 1. С. 141–146.

² Ректори Харківського університету (1804–2014) : біобібліографічний довідник / уклад. В. Д. Прокопова, Р. А. Ставинська, М. Г. Швалб, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. І. Посохов, С. Б. Глибицька, Ю. Ю. Полякова ; голов. Ред. В. С. Бакіров ; наук. ред. С. М. Куделко. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 85–88.

³ Вкарбовані в літопис науки / уклад. О. І. Вовк, А. В. Григор'єв, С. М. Куделко ; вст. сл. В. С. Бакіров ; гол. ред. В. С. Бакіров. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 329; Почесні громадяни міста Харкова / [уклад. О. І. Вовк, А. В. Меляков, М. В. Проценко, С. О. Синюрка, Л. І. Тарасова, О. М. Янкул]. Харків : [б. в.], 2024. С. 265.

⁴ Вкарбовані в літопис науки / уклад. О. І. Вовк, А. В. Григор'єв, С. М. Куделко ; вст. сл. В. С. Бакіров ; гол. ред. В. С. Бакіров. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 329; Почесні громадяни міста Харкова / [уклад. О. І. Вовк, А. В. Меляков, М. В. Проценко, С. О. Синюрка, Л. І. Тарасова, О. М. Янкул]. Харків : [б. в.], 2024. С. 264.

засновника¹. За заслуги перед містом у 1914 році Леонарду Гіршману було присвоєно звання Почесного громадянина Харкова. В наш час на його честь названо вулицю в Харкові, відкрито кілька пам'ятних дошок і встановлено пам'ятник².

З Харківським університетом були пов'язані й імена іноземних науковців, які працювали в галузі гуманітарних наук. Серед них можна згадати болгарина за походженням, історика і філолога Марина Дринова, який з 1873 року до кінця життя (1906 рік) викладав у Харківському університеті, у 1890–1897 роках був головою Харківського історико-філологічного товариства. Після звільнення Болгарії від османського панування Марин Дринов у 1878–1879 роках став першим міністром народної освіти цієї країни. Він став автором першої єдиної орфографії болгарської мови і засновником болгарської історичної науки. Саме за його пропозицією столицею Болгарії було обране місто Софія. У 1879 році він брав участь у створенні першої болгарської конституції. Також Марин Дринов уславився як засновник харківської школи історичної болгаристики. На його честь названо видавництво та найвища нагорода Болгарської Академії наук³.

Важливою є постать філолога-славіста, француза за походженням, випускника Сорбонни Андре Мазона. У 1905–1909 роках він викладав французьку мову у Харківському університеті⁴. В подальші роки працював у різних університетах Франції, у 1958–1967 роках був віце-президентом Міжнародного комітету славістів. Уславився як автор досліджень з граматики,

¹ Вкарбовані в літопис науки / уклад. О. І. Вовк, А. В. Григор'єв, С. М. Куделко ; вст. сл. В. С. Бакіров ; гол. ред. В. С. Бакіров. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 329; Почесні громадяни міста Харкова / [уклад. О. І. Вовк, А. В. Меляков, М. В. Проценко, С. О. Синюрка, Л. І. Тарасова, О. М. Янкул]. Харків : [б. в.], 2024. С. 74.

² Почесні громадяни міста Харкова / [уклад. О. І. Вовк, А. В. Меляков, М. В. Проценко, С. О. Синюрка, Л. І. Тарасова, О. М. Янкул]. Харків : [б. в.], 2024. С. 16–17.

³ Вкарбовані в літопис науки / уклад. О. І. Вовк, А. В. Григор'єв, С. М. Куделко ; вст. сл. В. С. Бакіров ; гол. ред. В. С. Бакіров. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 329; Почесні громадяни міста Харкова / [уклад. О. І. Вовк, А. В. Меляков, М. В. Проценко, С. О. Синюрка, Л. І. Тарасова, О. М. Янкул]. Харків : [б. в.], 2024. С. 104.

⁴ Варварцев М. М. Мазон (Mazon) Андре. У кн.: Енциклопедія історії України / редкол. : В. А. Смолій (гол. ред.) та ін. Т. 6 : Ла–Мі. Київ : Наукова думка, 2009. С. 431.

діалектології та фольклористики слов'янських народів. Вивчав, зокрема, творчість Тараса Шевченка, а також «Слово о полку Ігоревім»¹.

Не можна не назвати також ім'я видатного мовознавця, латиша за походженням Яніса Ендзеліна, який з 1908 по 1920 роки викладав на історико-філологічному факультеті Харківського університету. Однією з найважливіших його праць стала фундаментальна «Латиська граматика». У 1920 році Яніс Ендзелін повернувся на свою історичну батьківщину і заснував у Латвійському університеті філологічний факультет з кафедрою балтійських мов – єдиною на той час у світі. Його називають батьком латвійської граматики та орфографії, адже він розробив нормативні правила цієї мови, що були чинними на першому етапі існування незалежної Латвії у 1920-х роках. На його честь запроваджена нагорода, яка вручається Латвійською Академією наук².

Звичайно, цей перелік не охоплює всіх видатних професорів іноземного походження, які працювали в Харківському університеті у другій половині XIX – на початку XX століття. Але він дає можливість скласти уявлення про їх високий науковий рівень.

Таким чином аналіз іноземних впливів в освітній та науковій галузі дозволяє чітко побачити, що вони були особливо помітні у першій половині XIX століття, саме тоді й визначали обличчя університету, привносячи не просто сучасні, а й провідні ідеї до міста, посилюючи його роль як інтелектуального та наукового центру, особливо в той час, коли ще не було університетів у Києві та Одесі. У другій половині XIX століття у зв'язку з появою багатьох місцевих вчених та професорів з інших університетів та закладів вищої освіти Російської імперії, роль іноземних вчених зменшилась,

¹ Зязюн Л. І. Мазон Андре (Mazon André). У кн.: Енциклопедія сучасної України / редкол. : І. М. Дзюба та ін. Т. 18 : Лт–Малицький. Київ : Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, 2017. С. 488–489.

² Вкарбовані в літопис науки / уклад. О. І. Вовк, А. В. Григор'єв, С. М. Куделко ; вст. сл. В. С. Бакіров ; гол. ред. В. С. Бакіров. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. С. 329; Почесні громадяни міста Харкова / [уклад. О. І. Вовк, А. В. Меляков, М. В. Проценко, С. О. Синюрка, Л. І. Тарасова, О. М. Янкул]. Харків : [б. в.], 2024. С. 111.

але вона стала меншою у порівнянні з першою половиною XIX століття, коли іноземні професори фактично визначали вигляд університету, фактично іноземні фахівці все ще продовжували викладати в університеті та працювати на благо розвитку міста, місцевої науки та освіти. Професори іноземного походження все ще залишалися важливою частиною університетського ландшафту та були інтегрованими у російську систему освіти.

Щодо іноземних студентів, то їхня кількість за весь досліджуваний період була відносно невеликою – 204 особи, переважно вихідці з Австро-Угорщини, Німеччини та Балканських країн, хоча саме для цих невеликих країн, з яких студенти відправлялися на навчання до Харкова, вони поверталися кваліфікованими спеціалістами з гарною вищою освітою. Загалом іноземні впливи, особливо для Харківського університету, виступили основою, на якій ідея університету у такій відсталій на свій час у соціально-політичному розвитку країні, як Російська імперія, зміг з'явитися заклад вищої освіти, що фактично очолював розвиток науки та вищої освіти на всій Наддніпрянській Україні аж до середини 1830х років – відкриття Київського університету, а у другій половині XIX століття іноземні вчені все ще займали важливе місце у університетській системі освіти та науки та демонстрували іноді і неординарні результати у своїх сферах, наприклад як Вільгельм Грубе, Марин Дринов, Йозеф Сикора та інші.

2.2. Культурний вплив у архітектурі, мистецтві

Друга половина XIX століття стала періодом трансформації Харкова. Реформи Олександра II запустили модернізаційні процеси та значно прискорили розвиток міста. Починає стрімко зростати населення Харкова, з цим і зростають потреби у постійному розширенні його меж. Саме в цей час починається активне заміщення міста бруківкою, перекидаються мости через

річки Лопань і Харків. В місті з'являється водогін, покращуються санітарні умови.

Старе, брудне, пильне місто починає перетворюватися на сучасне, більш зручне, естетично привабливе, прикрашене вже не просто дерев'яними хатками, а будинками, збудованими людьми зі спеціалізованою освітою. Деякі з цих архітекторів мали іноземне походження.

Наприклад, згадаємо ім'я етнічного поляка Болеслава Михаловського. Він переїхав до Харкова у 1873 році і розпочав службу в правлінні товариства Харківсько-Миколаївської залізниці. Будучи досвідченим фахівцем, отримав посаду міського інженера вже наступного року після свого переїзду. Михаловський працював у різних стилях: в його проєктах було місце і неоренесансу, неоготиці та необароко¹. Відмітився він не тільки у розробці архітектурних споруд, а й у громадській діяльності (як один з організаторів відкриття Харківського відділення Імператорського російського технічного товариства у 1880 році і голова архітектурного відділу товариства з 1898 року)².

Будучи поляком і тому, ймовірно, католиком, Михаловський спроектував будівлю костьолу Успіння Пречистої Діви Марії, на який зібрала кошти місцева польська громада. Також Михаловський відомий тим, що проєктував мости через Лопань, річку Харків, усього розробивши 8 мостів. Він брав участь у створенні генерального плану Харкова 1895–1897 років, а також керував будівництвом кінної залізної дороги. Окрім того, за його проєктами тривало заощення вулиць, проведення міського водогону. До його доробку також відноситься будівля Драматичного театру³.

¹ Харківщина : енциклопедичний словник / редкол. : С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко, В. О. Куліков, Д. М. Чорний. Харків : Золоті сторінки, 2014. С. 234.

² Харківщина : енциклопедичний словник / редкол. : С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко, В. О. Куліков, Д. М. Чорний. Харків : Золоті сторінки, 2014. С. 234.

³ Руда О. Залізобетон і «готичні» шпилі: будівлі польських архітекторів у Харкові. Culture.PL : веб-сайт. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/zalizobeton-i-hotychni-shpyli-budivli-polskykh-arkhitektoriv-u-kharkovi> (дата звернення: 25.05.2026).

Можна побачити, що Михаловський був не просто архітектором для приватних будинків, але й мав авторитет серед місцевої влади, що довіряла йому важливі для міста інфраструктурні проєкти. Так, він спроектував будівлі Ради з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії на вулиці Сумській (1902 рік)¹, паровозобудівного заводу в Харкові², Харківської біржі (1880–1881 роки)³, медичного факультету Харківського університету (1880 рік), Другої жіночої гімназії (1885 рік)⁴ тощо. Загалом плоди 35 річної праці та освітньо-наукової роботи Михаловського досить сильно вплинули на вигляд міста у позитивну сторону.

Ще одним архітектором польського походження, що жив у Харкові, був Віктор Величко. У 1894 році він починає працювати Харківським земським архітектором, а також отримує посаду будівельного техника в Харківському губернському губернiальному управлінні⁵. У наступному році після свого переїзду Величко стає архітектором Харківського учбового округу і університету. Після відходу Михаловського від справ у Харківському відділенні російського технічного товариства, саме Величко очолював його у 1909–1916 роках⁶.

Роботи Величка багато у чому були пов'язані з Харківським університетом. За його проєктами було збудовано будівлі гуртожитку для студентів (1899–1901 роки), університетської бібліотеки (1903 рік), юридичного факультету (1907–1909 роки), хімічного факультету (1911–1914 роки), а також

¹ Кушлакова Н. М. Інженери-архітектори польського походження в Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства. *Історичний архів*. 2009. Вип. 3. С. 119.

² Руда О. Залізобетон і «готичні» шпилі: будівлі польських архітекторів у Харкові. Culture.PL : веб-сайт. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/zalizobeton-i-hotychni-shpyli-budivli-polskykh-arkhitektoriv-u-kharkovi> (дата звернення: 25.05.2026).

³ Кушлакова Н. М. Інженери-архітектори польського походження в Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства. *Історичний архів*. 2009. Вип. 3. С. 119.

⁴ Кушлакова Н. М. Інженери-архітектори польського походження в Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства. *Історичний архів*. 2009. Вип. 3. С. 120.

⁵ Руда О. Залізобетон і «готичні» шпилі: будівлі польських архітекторів у Харкові. Culture.PL : веб-сайт. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/zalizobeton-i-hotychni-shpyli-budivli-polskykh-arkhitektoriv-u-kharkovi> (дата звернення: 25.05.2026).

⁶ Харківщина : енциклопедичний словник / редкол. : С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко, В. О. Куліков, Д. М. Чорний. Харків : Золоті сторінки, 2014. С. 64.

архіву Харківського історико-філологічного товариства. Відомий він також і проєктуванням православних церков, зокрема і в Слов'янську (тепер Донецької області)¹. Проєктував і приватні будинки, зокрема свій будинок, віллу Рижова (зараз Будинок архітектора). Загалом стиль споруд за авторством Величка можна описати як неокласицизм².

Ще одним архітектором польського походження, який працював у Харкові приблизно в один час з Величком, був Здислав Харманський. Він у 1890 році переїжджає до Харкова і стає членом Харківського відділення Російського технічного товариства. З 1896 року обіймає посаду губернського земського інженера та завідувача технічного відділу Міської управи. З 1911 року викладав креслення у Технологічному інституті³.

Харманський працював у різних стилях: необароко, неокласицизм та модерн. За його проєктами у Харкові було побудовано Ремісниче училище, Комплекс селекційної станції (1913 рік, у співавторстві з Є. Сердюком), будівлю Товариства російсько-американської гумової мануфактури «Трикутник» (1910 рік). Також він спроектував дві лікарні: одна приватна лікарня та лікарню й камери одиночного утримання при Харківській в'язниці (1890-1892 р.). Як вже згадувалося, за проектом Михаловського було збудовано Драматичний театр, а ось внутрішня обробка театру була працею Харманського. Найбільш відомою спорудою Харманського став Харківський іподром: як будівля, так і трибуна⁴.

Досить цікавими є роботи архітектора Олександра Ржепішевського, наймолодшого з архітекторів польського походження, що працювали у Харкові.

¹ Харківщина : енциклопедичний словник / редкол. : С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко, В. О. Куліков, Д. М. Чорний. Харків : Золоті сторінки, 2014. С. 64.

² Руда О. Залізобетон і «готичні» шпилі: будівлі польських архітекторів у Харкові. Culture.PL : веб-сайт. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/zalizobeton-i-hotychni-shpyli-budivli-polskykh-arkhitektoriv-u-kharkovi> (дата звернення: 25.05.2026).

³ Кушлакова Н. М. Інженери-архітектори польського походження в Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства. *Історичний архів*. 2009. Вип. 3. С. 121.

⁴ Кушлакова Н. М. Інженери-архітектори польського походження в Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства. *Історичний архів*. 2009. Вип. 3. С. 121.

Разом з архітектором М. Васильєвим він переміг у конкурсі проєктів будівництва нового Купецького банку та готелю «Асторія» в Харкові. Для авторського нагляду за будівництвом у 1910 році запрошений до Харкова, де й оселився. Тут він, як і інші колеги, стає членом архітектурно-будівельного відділу Харківського технічного товариства. Проте окрім цього він був ще й членом літературно-художнього гуртка та делегатом на Всеукраїнському художньому з'їзді у Києві в 1918 році¹.

Загалом стиль Ржепішевського був досить новаторським, як і його реалізація проєкту «Товариства власних квартир», де для кожного власника квартири в такому будинку передбачалося індивідуальне планування². Стиль Ржепішевського був досить своєрідним: він працював і у так званому «північному модерні», використовував новітні технології (наприклад, при спорудженні будинка Купецького банку та готелю «Асторія»), використовував і розсувні перегородки при будівництві «компанійських будинків», що дозволило побудувати просторні кімнати площею аж до 50 квадратних метрів³. До творчого доробку Ржепішевського належить багато будинків. Зокрема в центрі в міста з 27 будинків, зведених за його проєктами, 20 належать до пам'яток архітектури⁴.

Були серед харківських архітекторів-іноземців не тільки поляки. Так, у місті працював Юліус Цауне, який мав латиське походження. У 1891 році він переїхав до Харкова. Разом з Д. Шпіллером здійснив розширення будівлі Харківського залізничного вокзалу за проєктом С. Загоскіна у 1896 році. Викладав в Харківському технологічному інституті, декількох гімназіях.

¹ Харківщина : енциклопедичний словник / редкол. : С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко, В. О. Куліков, Д. М. Чорний. Харків : Золоті сторінки, 2014. С. 311.

² Харківщина : енциклопедичний словник / редкол. : С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко, В. О. Куліков, Д. М. Чорний. Харків : Золоті сторінки, 2014. С. 311.

³ Польський архітектор доби модерн Олександр Ржепішевський. Польська спадщина в Харкові в XIX – XX ст. Віртуальна мапа екскурсій : веб-сайт. URL: <https://polish-kharkiv.com.ua/uk/maps/польський-архітектор-доби-модерн-оле/> (дата звернення: 25.05.2026).

⁴ Харківщина : енциклопедичний словник / редкол. : С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко, В. О. Куліков, Д. М. Чорний. Харків : Золоті сторінки, 2014. С. 64.

Архітектор Харківського технологічного інституту у 1914–1916 роках. З 1907 року перебував на посаді архітектора Харківського учбового округу. Спроектував будівлі готелю «Версаль» (1912–1914), Будинку судових установ (1902 рік), торговельного дому (1906 рік), приватних гімназій (1909–1913 роки). Цауне був сам лютеранського віросповідання і став автором будинку лютерансько-євангельської громади (зараз це головний корпус Національного фармацевтичного університету, 1911 рік)¹. Працював у стилях необароко та неоренесанс².

Архітектори іноземного походження, разом зі своїми місцевими колегами, відіграли досить важливу роль у перетворенні Харкова на сучасне місто. В результаті їх праці воно отримало не тільки сучасний європейський вигляд, а й необхідну інфраструктуру: освітнього призначення у вигляді будівель гімназій, інститутів, корпусів університету; міської інфраструктури у вигляді мостів, водогону, скверів та мощених вулиць, кінної залізниці, що переважно пов'язано з працями Михаловського. Працювали вони і над приватними замовленнями (як Ржепішевський). Також розробляли проєкти релігійних споруд, як-то католицький костел, будинок лютеранської общини, також Цауне спроектував будівлю синагоги³.

Як можна побачити, архітектори іноземного походження у місті дійсно охопили широкий профіль міських споруд. І хоч, на жаль, до наших днів збереглися не всі ці будівлі, проте багато з них і досі прикрашають місто. Годі й говорити, що більшість архітекторів не просто працювала на замовлення, але й викладали у харківських навчальних закладах, підготовлюючи нові кадри, які будуть розбудовувати місто у наступний період його розвитку в ХХ столітті.

¹ Харківщина : енциклопедичний словник / редкол. : С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко, В. О. Куліков, Д. М. Чорний. Харків : Золоті сторінки, 2014. С. 411.

² Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку ХХ століть. Біографічний довідник. Київ : НДІТІАМ, 1999. С. 402

³ Харківщина : енциклопедичний словник / редкол. : С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко, В. О. Куліков, Д. М. Чорний. Харків : Золоті сторінки, 2014. С. 64.

Проте не тільки архітектурою обмежувався вплив іноземців на культуру міста у досліджуваний період. Діяльність іноземців стала досить важливим чинником розвитку культурної сфери міста: у музичній культурі, у живописі та навіть тільки виникаючому на просторах Російської імперії мистецтві фотографії та зйомки. І в цих сферах вони сприяли збагаченню місцевої музичної традиції і художньої майстерності.

Українська музика у XIX столітті вже була представлена композиторами, що працювали на цьому поприщі. Проте домінувала західноєвропейська музична традиція, як і викладачі музики, які часто були іноземного походження¹. Проте все ще основною формою музичної організації на початку XIX століття залишалися церковні хори та хори при маєтках поміщиків з їх кріпаків². Водночас дійсно новим етапом розвитку української музики стала друга половина XIX століття, коли почали відкриватися Імператорські російські музичні товариства (ІРМТ)³.

У другій половині XIX століття в Харкові, як і раніше, продовжували діяти іноземні музиканти. Наприклад, чеський музикант Серафім Неметц став очільником Харківського відділення ІРМТ, створеного у 1864 році⁴. У 1880-х роках він очолив аматорський оркестр студентів Харківського університету⁵, а також оркестр Харківського музичного гуртка⁶. Неметц виховав людей, які згодом стануть досить відомими у світі музики: це й скрипаль Вальтер, який став концертмейстром Маріїнського театру, це й перший скрипаль квартету герцога Мекленбурзького, а також концертмейстр

¹ Щепакін В. М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини XIX – початку XX століть : європейські виміри. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. С. 34.

² Щепакін В. М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини XIX – початку XX століть : європейські виміри. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. С. 228.

³ Щепакін В. М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини XIX – початку XX століть : європейські виміри. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. С. 9.

⁴ Щепакін В. М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини XIX – початку XX століть : європейські виміри. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. С. 285.

⁵ Щепакін В. М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини XIX – початку XX століть : європейські виміри. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. С. 307.

⁶ Щепакін В. М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини XIX – початку XX століть : європейські виміри. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. С. 321.

оркестру Петербурзького відділення ІРМТ – Каменський, російсько-американський скрипаль та педагог Малкін, вчитель скрипки Букиник, скрипаль віртуоз Шнірлін. Також Неметц мав учня Мецнера, який стане вчителем Сергія Прокоф'єва.

Ще одними музикантами чеського походження були брати Йозеф та Алоїз Їранеки. У 1877 році Йозеф Їранек та його знайомий, ще один чеський музикант, Йозеф Голлі приїжджають до Харкова, де оселяються і починають працювати викладачами музики у жіночій гімназії Оболенської¹. У листі своєму брату Карелу Йозеф Їранек також згадав ще одного чеського музиканта, що проживав у Харкові в той час – Крала та російського композитора німецького походження Маурера, загалом також згадує, що й інші музиканти в гімназії були, здебільшого, чеського походження².

Алоїз Їранек переїхав до Харкова в 1881 році, з цього часу брати часто виступають на місцевих концертах. Також вони були знайомі й з Неметцем та активно приймали участь у концертах ІРМТ³. Згодом і Алоїз Їранек почав викладати у жіночій гімназії Оболенської і вони втрох: Йозеф, Алоїз Їранеки та Йозеф Голль втрох розподіляли між собою навантаження⁴. Учнями Йозефа Їранека були й музиканти чеського походження, які згодом почали також викладати музичне мистецтво на теренах України. Наприклад, Людмила Тучек працювала на Херсонщині, Зданек Давід, Олждріх Блеха, Ярослав Бабачек та Карл Цизар працювали у гімназії.

Проте не тільки чеські музиканти були представлені у Харкові у цей період та впливали на розвиток музичної культури. Досить значною постаттю

¹ Щепакін В. М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини XIX – початку XX століть : європейські виміри. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. С. 342.

² Щепакін В. М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини XIX – початку XX століть : європейські виміри. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. С. 344.

³ Щепакін В. М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини XIX – початку XX століть : європейські виміри. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. С. 345.

⁴ Щепакін В. М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини XIX – початку XX століть : європейські виміри. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. С. 347.

був італієць Алессандро Бугамеллі. Приїхавши до Харкова у 1901 році на запрошення Харківського відділення ІРМТ, він вже був відомий на батьківщині¹. Головним же внеском Бугамеллі було виховання співаків. Наприклад, одним з його учнів став відомий у майбутньому радянський співак Марк Рейзен та інші відомі співаки².

Таким чином, можна побачити, що місцева музична школа багато у чому збагатилася завдяки діяльності композиторів і викладачів музики, що приходили сюди викладати з-за кордону, приносячи на українські терени найкращий європейський музичний досвід свого часу та посприявши становленню місцевих співаків, віртуозів, викладачів, композиторів. Велику роль у цьому відігравала ціла плеяда чеських композиторів, починаючи з Неметца та закінчуючи учнями Йозефа Їранека.

Образотворче мистецтво у Харкові було представлено в свою чергу не менш відомими митцями, що мали іноземні корені. У сфері зображального мистецтва у Харкові дуже короткий період, проте жили два всесвітньо відомих митці – Іван Айвазовський та Генріх Семирадський.

Іван Айвазовський був вірменського походження. До Харкова він потрапив у 1854 році, через необхідність виїхати з Феодосії під час Кримської війни. Тут він мешкав лише один рік, проте за цей час встиг написати близько 40 полотен, частина з яких пішла на благодійність для лікування поранених під час військових дій у Криму. Деякі праці художника були придбані місцевим меценатом Алфьоровим та зараз зберігаються у Харківському художньому музеї³.

¹ Щепакін В. М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини XIX – початку XX століть : європейські виміри. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. С. 360.

² Щепакін В. М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини XIX – початку XX століть : європейські виміри. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. С. 368.

³ Харківщина : енциклопедичний словник / редкол. : С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко, В. О. Куліков, Д. М. Чорний. Харків : Золоті сторінки, 2014. С. 9.

Відомий живописець, який мав польське коріння – Генріх Семирадський, народився у селі Печеніги Харківської губернії. Освіту отримував у Другій Харківській гімназії, а по її закінченню у 1860 році поступив на природознавче відділення фізико-математичного факультету Харківського університету¹. Вчився малювати він саме у Харкові під час навчання у гімназії у відомого художника Безперчого. Надалі він поїхав з Харкова, навчався у Петербурзькій академії мистецтв, а пізніше довгий час мешкав у Римі. Брав участь у всесвітніх художніх виставках у Відні, Філадельфії, Парижі та інших містах².

Окрім класичного образотворчого мистецтва, у Харкові з 1886 року мешкав і фотограф та оператор польського походження Альфред-Люціан Федецький.. Тут він був одним з перших фотографів та першим кінооператором в Україні. Вдосконалив кінознімальний апарат, зробив перші спроби в галузі рельєфної та кольорової фотографії і знімав хроніки з міських подій, фактично знявши перші харківські фільми³. Провів перший в Україні кіносеанс у приміщенні Харківського оперного театру у 1896 році. Був удостоєний звання придворного фотографа, отримав золоту медаль на Всесвітній індустріальній виставці у Парижі в 1889 році, отримував відзнаки на виставках, конкурсах у Данії, Бельгії, Британії, Іспанії та інших країнах⁴.

Підсумовуючи усе наведене, можна побачити, що іноземні митці залишили у Харкові та присвятили йому найцінніше, що могли – свою працю, час. Вони намагалися не просто покращувати місто своєю майстерністю у справах, в яких вони добре розуміли. В цьому ключі відбулося своєрідне

¹ Вихованці Харківського університету: біобібліографічний довідник / Б. П. Зайцев, В. І. Кадеєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, Ю. Ю. Полякова, С. І. Посохов. Харків: Авто-Енергія, 2004. С. 168–169.

² Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко, В. О. Куліков, Д. М. Чорний. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 325.

³ Вовк О. І. Символічний простір східноукраїнського мегаполісу у дзеркалі документального та художнього кіно (на прикладі Харкова). У кн.: У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. Харків: Видавництво «Точка», 2021. С. 333.

⁴ Харківщина: енциклопедичний словник / редкол.: С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко, В. О. Куліков, Д. М. Чорний. Харків: Золоті сторінки, 2014. С. 381.

поєднання європейських культурних традицій будь у архітектурі, чи музиці, живопису, та місцевих культурних традицій. Зокрема у музиці це виражалось у поєднанні місцевого народного таланту та одних з провідних європейських музичних шкіл XIX століття – чеської та італійської, передаючи свій музичний досвід усім, хто був готовий навчатися, даючи місцевому населенню свої знання та бачення на музичну культуру, яке поєднувалося і поєднувалося уже з місцевими культурними традиціями та творчістю.

Навіть при такому короткому огляді можна помітити, що насправді тема впливу іноземців на розвиток культури, освіти та науки міста є досить важливою для дослідження історії Харкова і наступних періодів. Також ці впливи йшли і за межі Харкова та були помічені на загальноімперському й іноді світовому рівні.

2.3. Економічний вплив: іноземний капітал

Харків другої половини XIX – початку XX століття переживав стрімке економічне піднесення. З торгівельного і адміністративного центру він почав перетворюватися на промислове місто. В цій справі каталізатором розвитку став іноземний капітал, що, користуючись сприятливими умовами, які створювала імперська влада для його проникнення на свої терени, почав використовувати велику кількість потенційної робочої сили, що вивільнилася після реформи 1861 року. Також паралельне будівництво залізничних шляхів сполучення сприяло посиленню ролі географічного розташування Харкова. Бо тепер місто виступало пунктом, з якого більш промислово розвинені райони центральної частини імперії – тобто російські губернії могли отримувати сировину з недавно віднайдених покладів вугілля на Донбасі, і водночас отримували шлях до пункту експорту – Азовського порту.

Іноземний капітал вирішував також проблему, яка була характерна для Російської імперії і вимушувала її шукати інвесторів, які б вклалися б у її

розвиток. Цією проблемою була нестача капіталу. При великій кількості вільних, низькооплачуваних робочих рук та величезних, ще не до кінця розвіданих сировинних ресурсів, у купецького класу Російської імперії не вистачало капіталів щоб «переварити» усі ці робочі руки. Не було таких ресурсів і, зрозуміло що, в уряді, який навіть був вимушений віддавати будівництво залізних доріг приватному капіталу. Ще у першій половині XIX століття у місті були підприємства, якими володіли іноземці¹.

Це призвело до того, що в тому числі завдяки російському законодавству у митній сфері, були встановлені мита на імпорту вугілля, чавуну, руди для стимулювання місцевого виробництва. Тому іноземні промисловці, що займалися видобутком вугілля, для кращих прибутків повинні були не експортувати вугілля у Росію, а інвестувати у місцеве виробництво, отримуючи більше від цього, ніж від експорту².

Одним з підприємливих іноземців, що зміг скористатися ситуацією, був Максиміліан Гельферіх. Народився він у німецькому Баден-Вюртемберзі в 1828 році. У 1853 році приїжджає до Харкова, наслуханий про гостинність міста до іноземців, тим паче німців, які серед усіх іноземців почували себе найкраще. Спочатку він працював у фірмі «Белліно-Фендер», завідуючи їх складом. У 1868 році одружився на Жозефіні Саде, онуці голови французької фірми бельгійського походження «Саде» – ця компанія займалася торгівлею галантерейними виробами³.

У 1869 році він відкриває фірму зі збуту імпортованої сільськогосподарської техніки німецького, американського та англійського

¹ Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова... Т. II. С. 534-536

² Морозов О. В. Протекціонізм в українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Академії митної служби України. Серія Економіка.* 2009. № 2. URL:<http://biblio.umsf.dp.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/5785/16.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 27.05.2026).

³ Гутник М. В. Промисловий Харків наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі заводу землеробських машин товариства «М. Гельферіх-Саде»). *Актуальні питання історії науки і техніки* : матеріали 18-ї Всеукр. наук. конф., Краматорськ, 26-28 вересня 2019 р. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019. С. 80.

виробництва¹. У вибраній Гельферіхом сфері у Харкові майже не було конкуренції: єдиним виробництвом сільгоспмашин у місті була невелика фабрика Мельгозе, також німця, тому Максиміліан спокійно зайняв цю нішу². У 1875 році відкрив слюсарську та ковальську майстерню з виробництва власних сільгоспмашин. У 1879 році він розпочав будівництво власного заводу. У 1883 році його підприємство випускає перші парові та кінні молотарки, сіялки, жатки, снопов'язки. Поступово до цього підприємства приєдналася і родина Саде, яка вже мала виробництво спорядження для млинів³. Заводом також управляли переважно німці та англійці, а також окрім власного виробництва, підприємство продовжувало займатися імпортом сільськогосподарських машин з Європи для їх продажу у Російській імперії⁴. У 1895 році завод перетворюється на акціонерне товариство «Гельферіх-Саде» зі статутним капіталом у 250 тисяч карбованців⁵. Завдяки цьому злиттю підприємств завод Мельгозе залишився позаду.

Так у 1889 році у Харкові було три підприємства, що виробляли сільськогосподарські знаряддя праці: на заводі Мельгозе працювало 58 робітників і виробляли товарів сумою на 40 тисяч карбованців в рік, на підприємстві Саде працювало 380 робітників і вони виробляли знаряддя для млинів на 400 тисяч карбованців у рік, а завод Гельферіха мав 400 працівників і виробляв знарядь на 500 тисяч карбованців у рік⁶. Таким чином, скалася

¹ Іноземна реклама в Харкові: 100 років тому : веб-сайт. URL: <https://kharkov100.wordpress.com/> (дата звернення: 20.05.2026).

² Гутник М. В. Промисловий Харків наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі заводу землеробських машин товариства «М. Гельферіх-Саде»). *Актуальні питання історії науки і техніки* : матеріали 18-ї Всеукр. наук. конф., Краматорськ, 26-28 вересня 2019 р. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019. С. 80.

³ Пушкар В. І. Гельферіх Максиміліан Християнович (1828–1901). *Праці пам'яткознавців* : ювілейна зб. ст. з пам'яткоохор. роботи. Вип. 4. Харків : Курсор, 2015. С. 117.

⁴ Гутник М. В. Промисловий Харків наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі заводу землеробських машин товариства «М. Гельферіх-Саде»). *Актуальні питання історії науки і техніки* : матеріали 18-ї Всеукр. наук. конф., Краматорськ, 26-28 вересня 2019 р. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019. С. 80.

⁵ Пушкар В. І. Гельферіх Максиміліан Християнович (1828–1901). *Праці пам'яткознавців* : ювілейна зб. ст. з пам'яткоохор. роботи. Вип. 4. Харків : Курсор, 2015. С. 117.

⁶ Пушкар В. І. Гельферіх Максиміліан Християнович (1828–1901). *Праці пам'яткознавців* : ювілейна зб. ст. з пам'яткоохор. роботи. Вип. 4. Харків : Курсор, 2015. С. 118.

ситуація, коли підприємство Гельферіх-Саде було фактично монополістом у цій сфері в Харкові.

Таке злиття дозволило підприємству розширюватися ще більше і вже на початку XX століття завод товариства Гельферіх-Саде був найбільшим промисловим підприємством міста. У звіті Харківської казенної палати станом на 1904 рік вказано, що оборот товариства Гельферіх-Саде складав 4 мільйони 361 тисячу 508 карбованців на рік. Для порівняння, оборот усіх інших товариств у Харкові складав 1 мільйон 142 тисячі 864 карбованці¹. Кількість робітників на заводі у 1911 році склала 1480 осіб, а у 1916 – більше 3000².

Менш успішним, проте все ще значущим на початок XX століття був завод Ернста Мельгозе. Він заснував свій завод у 1873 році. Вже було зазначено, що станом на 1889 рік на ньому працювало 58 робітників що виробляли продукції сумою на 40 тисяч карбованців. Проте навіть будучи менше гіганта Гельферіх-Саде, до 1914 року підприємство значно зросло і на ньому працювали вже 380 робітників. Зокрема такі успіхи були досягнуті також і через якість продукції, про що може свідчити нагородження сіялок, виготовлених на цьому підприємстві, Великою золотою медаллю на Всеросійській виставці у Санкт-Петербурзі в 1912 році³.

Ще одним німцем, який освоював ринок машинобудування, був Карл Трепке, який заснував у 1875 році свій завод і склад землеробських машин. Цей завод також виробляв механізми для лісопилок, пожежні труби, токарні, болторізні, свердлильні станки, насоси для колодязів, трансмісії обладнання для ремісничих майстерень. Усього на заводі працювало 52 людини, оборот підприємства складав 49 тисяч карбованців.

¹Багалеї Д. І., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655-1905) : ист. моногр. : в 2 т. Репр. изд. Т. 2 : XIX – начало XX века. Харьков : [б.и.], 2004. IV с.554

² М. В. Гутник Промисловий Харків наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі заводу землеробських машин Товариства «М. Гельферіх-Саде») с.2

³ Пушкарь В. І. Немцы у истоков создания промышленных предприятий на Юге России. *Культурна спадщина Слобожанщини* : зб. наук. ст. Харків : Курсор, 2016. С. 93.

Були й представники більш важкого машинобудування. Наприклад, Андрій Пільстрем, родом з Швеції, що заснував свій завод у 1870 році. Спочатку завод працював як невелике підприємство з виплавки чавуну. За 1870 рік прибуток заводу склав усього 3750 карбованців. Проте досить швидко підприємство почало розширюватися і вже у 1878 році було виплавлено чавуну та створено механічних виробів на 135250 карбованців і на заводі працювало 100 робітників. Продукція також була представлена на Всеросійських виставках і нагороджена медалями, зокрема на виставках у Москві в 1882 році, у Харкові в 1887 році та у Нижньому Новгороді в 1896 році¹.

Ще одним іноземцем, який зайняв свою нішу у машинобудуванні та металургії, був Альберт Бельке. У 1878 році він засновує свій мідеплавильний завод. Вже в цей час на заводі працювало близько 150 осіб, річний оборот становив 160 тисяч карбованців. У 1899 році на підприємстві було задіяно 258 робітників, що виробляли продукції на 250 тисяч карбованців в рік. Як можна побачити, темпи зростання цього підприємства не були такими ж швидкими, як у інших, зате робочі заводу працювали трохи менше інших, по 11,5 годин. Це в тодішніх умовах існування промислових робітників в Російській імперії було не найгіршим, особливо маючи на увазі, що при заводі іноді була базова аптечка, а також присутній лікар, що, звісно, є досить базовою потребою для металургійної промисловості, проте на деяких заводах в Росії не було і цього².

Ще одним німцем, який володів чавунно-ливарним заводом, був Миколай Вестберг. З усіх німецьких промисловців у Харкові він був першим, хто заснував машинобудівний завод у 1861 році. На заводі працювало 93 робітника, що виробляли продукцію на 94 тисячі 362 карбованці. На заводі

¹ Пушкарь В. И. Немцы у истоков создания промышленных предприятий на Юге России. *Культурна спадщина Слобожанщини* : зб. наук. ст. Харків : Курсор, 2016. С. 101–102.

² Пушкарь В. И. Немцы у истоков создания промышленных предприятий на Юге России. *Культурна спадщина Слобожанщини* : зб. наук. ст. Харків : Курсор, 2016. С. 105.

виготовлювали плуги, сіялки, молотарки. У 1867 році молотарка конструкції цього заводу отримала золоту медаль на Всесвітній виставці у Парижі. Проте у 1887 році Вестберг продав свій завод Емілію Шиллеру, який перевів свій пивомедоварений завод на територію, на якій вже знаходився чавунно-ливарний завод¹.

Одним з найвпливовіших підприємців німецького походження у Харкові, та навіть за його межами, був Микола фон Дітмар². Його навіть можна віднести до так званої «техноеліти» – тобто людей, що мали гарну фахову освіту для ведення ділових справ³. Народився він у родині німецьких дворян у Москві в 1865 році. На початку своє життя, за батьківським настановленням, фон Дітмар закінчив кадетський корпус і отримав звання підпоручика. Але все ж вирішив покінчити з військовою кар'єрою і пов'язати своє життя з популярним у той час гірничим фахом, вважаючи, що саме в цій галузі він зможе досягти успіху. Тому у 1884 році він вступає до Гірничого інституту у Петербурзі та успішно закінчує його. Проте, навіть досягши достатнього освітнього рівня для опанування обраної професії, фон Дітмар не зупинився і закінчив Петербурзький університет, а також працював чотири роки на Путилівському заводі⁴.

Надалі фон Дітмар переїжджає до Харкова і відкриває тут у 1891 році слюсарську майстерню з усього 15 працівниками. Це виробництво вже тоді було спрямоване на виготовлення деталей для гірничої сфери⁵. У 1893 році фон Дітмар відкрив механічні майстерні, які у майбутньому будуть масштабовані до

¹ Пушкар В. И. Немцы у истоков создания промышленных предприятий на Юге России. *Культурна спадщина Слобожанщини* : зб. наук. ст. Харків : Курсор, 2016. С. 106.

² Можейко И. Ю. Харьков: пульс прошлого. Исторические очерки / под ред. и с послесл. М. М. Красикова ; предисл. Н. Я. Вольпе. Харьков : САГА, 2012. С. 59–63.

³ Іноземна реклама в Харкові: 100 років тому : веб-сайт. URL: <https://kharkov100.wordpress.com/> (дата звернення: 20.05.2026).

⁴ Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дітмар: маловідомі сторінки життя та діяльності. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2011. Т. 19, вип. 19. С. 60–61.

⁵ Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дітмар: маловідомі сторінки життя та діяльності. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2011. Т. 19, вип. 19. С. 61.

двох заводів¹. У 1903 році одна з механічних майстерень була перетворена на механічний завод².

Правильно вибрана ніша розвитку, висока якість продукції, завдяки освіченості фон Дітмара у своїй сфері, дозволили йому розширити виробництво і збудувати два заводи: чавуно-мідноливарний та котельно-механічний. Ці підприємства виробляли вже більш широкий асортимент продукції, більш складні машини для гірничої сфери, такі як свердловини, насоси, будівельні машини, крани, парові котли та вагонетки.

Постійно зростаючим ринком збуту, який постійно потребував продукції фабрик фон Дітмара, був Донбас³. Продовжуючи свою експансію, він не тільки відкривав нові майстерні та модернізував старі до заводських масштабів, а й скуповував підприємства у місті. Так, у 1904 році він купує два заводи: механічний та чавуноплавильний завод Блуменфельда й Ейгорна. Таким чином починається новий етап розвитку бізнесу фон Дітмара, що характеризувався значним розширенням виробництва та тривав до початку першої світової війни⁴.

За своїм багаторічним досвідом управління підприємствами та ведення бухгалтерської статистики він видає у 1907 році підручник «Основи рахівництва». Фон Дітмар також був головою статистичного бюро з'їзду гірничопромисловців півдня Росії, а з 1906 року він став головою усієї цієї вкрай потужної організації промисловців⁵. Будучи головою цієї організації, він лобював її інтереси, продовжував освоєння ринків Донбасу та Придніпров'я.

¹ Шандра І. О. Микола фон Дітмар: німецька педантичність у розвитку промислового потенціалу українських земель (кінець XIX – початок XX ст.). *Сучасні дослідження з німецької історії*. 2024. Вип. 50. С. 31.

² Іноземна реклама в Харкові: 100 років тому : веб-сайт. URL: <https://kharkov100.wordpress.com/> (дата звернення: 20.05.2026).

³ Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дітмар: маловідомі сторінки життя та діяльності. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2011. Т. 19, вип. 19. С. 61–62.

⁴ Іноземна реклама в Харкові: 100 років тому : веб-сайт. URL: <https://kharkov100.wordpress.com/> (дата звернення: 20.05.2026).

⁵ Шандра І. О. Микола фон Дітмар: німецька педантичність у розвитку промислового потенціалу українських земель (кінець XIX – початок XX ст.). *Сучасні дослідження з німецької історії*. 2024. Вип. 50. С. 33.

Про ступінь впливу цієї людини у загальноімперському масштабі свідчить і його обрання членом Державної Ради від промисловців, де він, повністю незважаючи на своє німецьке походження, відстоював інтереси російського капіталу перед іноземним¹.

У Харкові були представлені й бізнеси іноземців, що не були родом з звідси. Наприклад, «кондитерська імперія» петербурзького підприємця Григорія Бормана також охоплювала і Харків. У місті існувала кондитерська фабрика товариства «Жорж Борман», яка була найбільшою з кондитерських фабрик у місті. Вона була найбільш забезпечена складними машинами та агрегатами для виробництва солодошів, виробляла широкий спектр кондитерської продукції з оборотом майже 2 мільйони карбованці в рік у різні періоди на ній працювало від 600 до 1150 робітників². Наприклад, у 1910 кількість робітників на фабриці становила 720 осіб, а у 1914 – вже понад 1100 осіб³.

Таким чином, можна побачити, що капіталісти іноземного походження відігравали дуже важливу роль у промисловому розвитку Харкова та його перетворенні в економічному плані з суто торгівельного у великий промисловий центр. Іноземці були серед найбільших харківських підприємців, як фон Дітмар та Гельферіх, які брали активну участь у житті міста, виражали інтереси харківських промисловців загалом. Ключову роль відігравали підприємці німецького походження, які були представлені переважно у важкій промисловості та машинобудівній сфері. Важливою рисою капіталістів іноземного походження була також схильність до впровадження новітніх технологій, інновацій на виробництві, що сприяло збільшенню і продуктивності

¹ Шандра І. О. Микола фон Дітмар: німецька педантичність у розвитку промислового потенціалу українських земель (кінець XIX – початок XX ст.). *Сучасні дослідження з німецької історії*. 2024. Вип. 50. С. 33.

² Історія солодкого життя. Нариси з історії виробництва солодошів у Харкові / В. Іващенко, О. Марченко, П. Джерелянський ; за ред. А. А. Коваленко. Харків : РА «Іріс», 2010. С. 20.

³ Історія солодкого життя. Нариси з історії виробництва солодошів у Харкові / В. Іващенко, О. Марченко, П. Джерелянський ; за ред. А. А. Коваленко. Харків : РА «Іріс», 2010. С. 35.

праці, і якості продукції і тільки більше виділяло подібних підприємців на фоні інших.

2.4. Соціальний вплив: іноземні товариства та об'єднання

Розібравши у минулих параграфах впливи іноземців на освітню і наукову, культурну, економічну сфери життя міста у другій половині XIX та на початку XX століть, ми продемонстрували, що іноземці стали прогресивними рушіями прискорення розвитку Харкова у цей період. Окрім вже перелічених сфер життя, іноземні впливи також були помітні значним чином у соціальній сфері міста. Їхня діяльність спрямовувалася як на взаємодопомогу всередині національних та релігійних общин, так і справляла вплив на життя мешканців міста в цілому.

Наприклад, німецька лютеранська церковна община в місті ще на початку XIX століття займалася, окрім релігійних та освітніх справ, також і благодійністю. У 1816 році лютеранська община відкрила відділення біблійного товариства, у яке вносили пожертвування німецькі професори Харківського університету Дрейсіг та Ланг. Займалося це товариство поширенням Біблії різними мовами серед населення і розповсюджувало її за досить поміркованою ціною. Також церковний староста Гільденбрант за підтримки общини у 1826 році заснував школу для сиріт і бідних лютеран мешканців Харкова, яка утримувалася за рахунок благодійних внесків. Тут безкоштовно викладали німецькі студенти-медики Шперк та Шмерфельд¹.

У 1823 році лютеранська церковна община створила комітет для допомоги нужденним членам общини, а також німцям, що були у Харкові проїздом і потребували допомоги². У 1884 році комітет був перетворений на

¹ Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія України. Українознавство: Історичні та філософські науки*. 2015. Вип. 21. С. 44.

² Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія України*.

Німецьке благодійне товариство¹. У 1885 році відбулося перше зібрання цього товариства, на ньому головою товариства було обрано Вільгельма Статса, також до товариства належав Максиміліан Гельферіх². Спочатку статутний капітал товариства був незначним і складав усього 500 карбованців, проте вже до 1894 року зріс у 12 разів до 6 тисяч карбованців³. Пожертвування збиралися і у формі благодійних вечорів. Наприклад, під час одного такого вечора у 1886 році було зібрано 741 карбованець.

Окрім цього, у 1895 році, під час святкування 80-річчя Отто фон Бісмарка, харківські німці зібрали 1400 карбованців. За рахунок цього пожертвування товариство створило окремий фонд Бісмарка, який станом на 1902 рік збільшився до 1910 карбованців. Великими меценатами фонду були й промисловці німецького походження. Зокрема Гельферіх та Пільстрем у 1900 році пожертвували фонду 1000 карбованців, у 1901 Гельферіх надав товариству велику суму у 5600 карбованців, а у 1902 році родина харківських підприємців німецького походження Кохів надала ще 500 карбованців. У 1903 році до товариства надійшло ще 6000 карбованців. Таким чином капітал товариства наприкінці XIX та початку XX століття вкрай стрімко виріс і станом на 1904 рік складав 28346 карбованців⁴.

Будучи найбільшим іноземним благодійним товариством у місті з найбільш впливовими та заможними меценатами, німецьке благодійне товариство організовувало допомогу не лише німцям, а й лютеранам загалом. Великою подією у сфері релігійної благодійності стало заснування 15 жовтня

Українознавство: Історичні та філософські науки. 2015. Вип. 21. С. 44; *Deutsche in Charkiv: Ihr Leben und Wirken (19. Jahrhundert – anfang des 20. Jahrhunderts)* = *Жизнь и деятельность немцев в Харькове (XIX – начало XX столетия)* / Д. Цыпина, З. Эрдманн, В. Ярошик, С. Чистякова, И. Саратов. Киев : Дом Нюрнберга, 2004. С. 39.

¹ Багалеї Д. І., Миллер Д. П. *История города Харькова...* Т. II. С. 908

² Багалеї Д. І., Миллер Д. П. *История города Харькова...* Т. II. С. 927

³ Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія України. Українознавство: Історичні та філософські науки*. 2015. Вип. 21. С. 45.

⁴ Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія України. Українознавство: Історичні та філософські науки*. 2015. Вип. 21. С. 45.

1908 року Харківської громади віруючих євангельських християн, яка об'єднувала усіх лютеран регіону. Найбільш активна благодійна діяльність цієї організації припала на період Першої світової війни. У той період її діяльність була спрямована на допомогу родинам мобілізованих на фронт німців.

Брали участь німці і у роботі загальноміських благодійних організацій. Так, до Харківського товариства благодіяння, створеного ще у 1812 році, входили представники німецьких родів, які оселилися в місті ще за часів XVIII століття. Зрозуміло, що кошти, які вкладалися німецькими членами товариства, ішли на розвиток міста загалом: наприклад на відкриття Інституту шляхетних дівчат, а також на рахунок Харківського колегіуму¹.

Окрім купців німецького походження, у суспільному житті міста брали участь й інші представники німецької діаспори. Члени німецької громади міста входили і до складу Харківського благодійного товариства, заснованого 1843 року. Воно надавало допомогу усім міщанам, в незалежності від їх національної чи релігійної приналежності, а на початку XX століття головою цього товариства взагалі стає губернатор Харкова Герман Августович Тобізен².

Серед інших німців, що брали участь у соціальному житті Харкова, були й науковці з німецьким корінням. Так, професор кафедри поліцейського права Геттенберг надавав юридичну допомогу багатьом харківським установам та організаціям і працював консультантом для громадських структур³. Німці також займали й ключові посади у деяких міських організаціях. Так, у Харківському медичному товаристві ще за часів його заснування у 1861 році, серед університетських професорів медичного факультету та міських лікарів

¹ Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія України. Українознавство: Історичні та філософські науки*. 2015. Вип. 21. С. 45–46.

² Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія України. Українознавство: Історичні та філософські науки*. 2015. Вип. 21. С. 46.

³ Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія України. Українознавство: Історичні та філософські науки*. 2015. Вип. 21. С. 46.

були присутні і німці, в тому числі Ф. Ф. Ган, який у 1872 році, при відкритті клініки лікування очей при Харківському університеті, очолив її. В 1913 році секретарем Харківського медичного товариства було обрано Гаккенбума, а одним з членів правління А. К. Гана¹.

Німці загалом входили до багатьох благодійних організацій у Харкові. Серед них: Товариство виправних притулків, Товариство піклування про нужденних учнів Третьої Харківської гімназії, Народні читальні Товариства поширення в народі грамотності, Товариство взаємодопомоги вчителям і вихованцям, Товариство взаємодопомоги тим, хто займається ремісничою працею, Товариство «Трудова допомога», Товариство взаємодопомоги тим, хто займається розумовою працею тощо².

Дуже соціально активними, а також дієвими меценатами та благодійниками були представники німецького харківського купецтва. Вони входили до складу німецьких общин, міських організацій і щедро спонсорували міські установи.

Торкаючись теми благодійності у Харкові у другій половині XIX та на початку XX століття, неможливо обійти стороною постать уже згаданого вище промисловця Максиміліана Гельферіха³. Обсяги його благодійної діяльності в Харкові того часу були безпрецедентними не тільки серед німецької общини і загалом харківських іноземців, але і в загальноміському масштабі⁴.

Як було зазначено раніше, Гельферіх активно спонсорував німецьке благодійне товариство. Проте з початку 1880-х років активізується його

¹ Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія України. Українознавство: Історичні та філософські науки*. 2015. Вип. 21. С. 46.

² Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія України. Українознавство: Історичні та філософські науки*. 2015. Вип. 21. С. 46.

³ Карнацевич В. Л. Сто знаменитых харьковчан. Харьков : Фолио, 2005. С. 87.

⁴ Овчинников Є. В. Внесок німецької етнічної меншини у розвиток економіки та культури Харківщини в XVIII – початку XX ст. *Культурна спадщина Слобожанщини* : зб. наук. ст. Харків : Курсор, 2016. С. 111.

благодійна діяльність і за межами національно-релігійної громади. Так, він виділив 12 тисяч карбованців з усього 106 тисяч, що були зібрані міським купецтвом, для відкриття Харківського комерційного училища. У 1896 році було зібрано кошти для відкриття «Притулку для невиліковно хворих» обсягом 13259 карбованців, а Гельферіх додав 5000 карбованців до цієї суми. Також у тому ж році він виділяє 1500 карбованців на розширення Вознесенської гімназії лютеранської общини¹.

При виникненні «Товариства піклування про хворих дітей» Гельферіх пожертвував до нього 6000 карбованців. Окрім прямої фінансової допомоги, Гельферіх також пожертвував ділянку землі для будівництва у Харкові першої лікарні для жінок, що була відкрита у 1902 році (вже після його смерті), а також додав до фонду будівництва ще 40 тисяч карбованців². У 1904 році відкривається ще одна лікарня, кошти для якої жертвував ще за свого життя Гельферіх. Створена вона була на території Миколаївської лікарні і повинна була обслуговувати заможних хворих (через велику плату за знаходження в ній, усього Гельферіх витратив на неї близько 100 тисяч карбованців, проте були в лікарні і декілька безкоштовних місць, що також утримувалися за закладеним меценатом капіталом у 25 тисяч карбованців)³.

Відчуваючи свою скору смерть у 1901 році, Гельферіх пише свій духовний заповіт. В ньому він заповідав: 25 тисяч карбованців Харківській лютеранській церкві; 18 тисяч карбованців на розширення приміщенні жіночої Вознесенської гімназії при лютеранській церкві; вже згадані раніше 5 тисяч карбованців Харківському німецькому благодійному товариству; 5 тисяч карбованців Товариству піклування про нужденних у Харківському музичному

¹ Пушкарь В. И. Гельферих Максимиллиан Христианович (1828–1901). *Праці пам'яткознавців* : ювілейна зб. ст. з пам'яткоохор. роботи. Вип. 4. Харків : Курсор, 2015. С. 118–119.

² Карнацевич В. Л. Сто знаменитых харьковчан. Харьков : Фолио, 2005. С. 87.

³ Пушкарь В. И. Гельферих Максимиллиан Христианович (1828–1901). *Праці пам'яткознавців* : ювілейна зб. ст. з пам'яткоохор. роботи. Вип. 4. Харків : Курсор, 2015. С. 119–120.

училищі; 20 тисяч карбованців Харківському товариству грамотності на відкриття школи, яка мала бути споруджена у пам'ять Жозефіни Гельферіх.

20 тисяч карбованців виділено Харківському університету, які повинні були йти на дві стипендії фізико-математичного факультету (окремо для фізичного та математичного напрямків), причому якщо університет збирався відкрити відділення, пов'язане з сільським господарством, то одна зі стипендій повинна була б йти на нього замість фізичного відділу, стипендії повинні були носити ім'я Максиміліана та Жозефіни Гельферіх. 10 тисяч карбованців виділялося Харківському ветеринарному училищу, які повинні бути спрямовані на освіту бідних дітей, чиї батьки беруть участь в управлінні маєтків. Пріоритет повинен був віддаватися німецьким учням, проте якщо їх не було б, тоді для усіх інших християнських учнів, хто добре навчається. 10 тисяч карбованців відводилося Харківському ремісничому училищу на харчування дітям бідняків, що живуть далеко від училища у зимовий час, з пріоритетом для дітей робітників та службовців товариства «Гельферіх-Саде»¹.

Наприкінці свого заповіту, немов підтверджуючи міську легенду про те, що Гельферіх після смерті своєї дружини у 1891 році став більше уваги приділяти благодійності², він пише: «Я, за одностайного погляду та однодумства із занадто рано померлою моєю дружиною, яка не раз нагадувала мені не забувати бідних і знедолених, пройнявся переконанням, що заможні бездітні люди мають своїми коштами сприяти благу Суспільства і прийти на допомогу особливо тим, кому важко живеться в цьому світі...»³.

Загалом діяльність Гельферіха приносила користь не тільки економіці міста за рахунок розширення його промислового потенціалу, а ще й соціальній

¹ Бондарев А. Харківські меценати. Заповіт Максиміліана Гельферіха. Харків, що манить : веб-сайт. URL: <https://moniacs.kh.ua/harkivski-metsenati-zapovit-maksimiliana-gelferiha/> (дата звернення: 25.05.2026).

² Пушкар В. И. Гельферих Максимиллиан Христианович (1828–1901). *Праці пам'яткознавців* : ювілейна зб. ст. з пам'яткоохор. роботи. Вип. 4. Харків : Курсор, 2015. С. 120.

³ Бондарев А. Харківські меценати. Заповіт Максиміліана Гельферіха. Харків, що манить : веб-сайт. URL: <https://moniacs.kh.ua/harkivski-metsenati-zapovit-maksimiliana-gelferiha/> (дата звернення: 25.05.2026).

сфері за рахунок його активної громадської позиції, меценатству, покровительству учбових закладів та благодійних організацій, навіть іноді своїх же робітників, що було досить рідкісним явищем для більшості тогочасних підприємців, а також, звісно, німецької та лютеранської общин міста.

Ще одним німецьким соціально активним німецьким підприємцем був Микола фон Дітмар. Окрім вже перелічених у минулому параграфі заслуг фон Дітмара, необхідно згадати, що він був обраний у 1902 році гласним Харківської міської думи¹. У 1906 році він, перебуваючи на цій посаді, сприяв вирішенню конфлікту міської думи з бельгійським товариством, що володіло монопольною концесією на кінну залізну дорогу у місті і не бажало створення конкурента у вигляді міського трамваю, який планувала відкрити міська дума. Він продовжував брати участь у розширенні ліній міського трамваю, саме завдяки його діяльності розвиток трамваю у місті охоплював усе нові вулиці, не зайняті бельгійським товариством².

Окрім цього фон Дітмар приділяв увагу здоров'ю робітників: за його ініціативи у Харкові в 1907 році було відкрито Медично-механічний інститут для лікування травмованих на виробництві робітників. Фактично це був перший у Російській імперії заклад такого типу і утримувався він за кошти фон Дітмара³.

Окрім німецьких благодійних організацій, у Харкові існувала і французька благодійна організація «Французьке благодійне товариство», що виникає у 1876 році⁴. У 1879 році відкривається богадільня при костьолі, фондом для якої став капітал купця Бореля. Засновником товариства був

¹ Парамонов А. Ф. Харьков. Немецкий альбом. XXI век. Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2020. С. 184.

² Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дітмар: маловідомі сторінки життя та діяльності. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2011. Т. 19, вип. 19. С. 62.

³ Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія України. Українознавство: Історичні та філософські науки*. 2015. Вип. 21. С. 48.

⁴ Бондарев А. Історія про французьке благодійне товариство у Харкові URL: <https://moniacs.kh.ua/istoriya-pro-frantsuzke-blagodijne-tovaristvo-u-harkovi/> (дата звернення: 25.05.2026).

викладач французької мови у Харківському університеті Ігнатій Генріхович Мале. Товариство мало на меті допомогу насамперед французам, але не тільки їм: до нього також могли звертатися бельгійці та італійці, які опинилися у важкому положенні. Проте членами товариства могли бути лише французькі громадяни та їх нащадки. Примітною рисою цього товариства був безпосередній зв'язок з французькою владою, чого, наприклад, не було у німців, які хоч і були більш численними, але вважали себе підданими російської влади, хоч і зберігали культурні традиції та зв'язки з батьківщиною. В той час як французьке товариство при необхідності могло сприяти поверненню до Франції хворих осіб чи тих, хто не може знайти роботу у Росії¹. Ще однією з причин таких тісних зв'язків французького благодійного товариства з батьківщиною був той факт, що французьке консульство після свого відкриття у 1899 році як віце-консульства, а згодом і у 1908 як консульства, відігравало важливу роль у житті організації. Такий вплив французьких дипломатів на життя товариства досяг свого апогею у 1913 році, зі змінами прийнятими до статуту товариства, коли консул Франції в Харкові визнавався офіційним головою товариства².

Таким чином, іноземці були активною частиною соціального життя міста. Вони брали участь у міських благодійних ініціативах, створювали організації для захисту своєї діаспори, утворювали релігійні общини. На приватному рівні соціальна активність проявлялась як у допомозі міським організаціям, роботі на них, так і у фінансуванні та меценатстві міських організацій, освітніх установ. Вкрай велику роль тут відіграв німецький підприємець Максиміліан Гельферіх, який вважав за свій обов'язок спрямовувати досить великі кошти на розвиток міста, та навіть вже помираючи не забував про місто, над покращенням життя у якому він неустанно працював.

¹ Бондарев А. Історія про французьке благодійне товариство у Харкові URL: <https://moniacs.kh.ua/istoriya-pro-frantsuzke-blagodijne-tovaristvo-u-harkovi/> (дата звернення: 25.05.2026).

² Бондарев А. Історія про французьке благодійне товариство у Харкові URL: <https://moniacs.kh.ua/istoriya-pro-frantsuzke-blagodijne-tovaristvo-u-harkovi/> (дата звернення: 25.05.2026).

Висновки

Отже, проведене дослідження дозволяє стверджувати, що іноземні впливи в Харкові в другій половині XIX – на початку XX століття значно вплинули на формування міського простору. У досліджуваний період Харків переживав етап бурхливого зростання. Він перетворився на найбільш розвинене місто, наближене до Донецького басейну, важливий логістичний вузол між районами видобувної промисловості та ринками збуту готової продукції. Протекціоністська політика імперського уряду на захист місцевого видобутку сировини та відкритість до іноземних інвестицій призвели до притоку іноземного капіталу в Харків.

За даними Всеросійського перепису 1897 року встановлено, що Харків наприкінці XIX століття був поліетнічним містом. Незважаючи на те, що православне східнослов'янське населення становило абсолютну більшість, неправославне населення несхіднослов'янського походження налічувало щонайменше 18 429 осіб (10,5%), а іноземних підданих було зафіксовано 1 864 особи (понад 1%). Найбільшими релігійними групами, окрім православних, були римо-католики (близько 4500 осіб), лютерани (понад 2300 осіб). Крім того, у місті були присутні й інші конфесії, насамперед юдаїзм (більш 10 тисяч представників), а також мусульманство (641 особа).

Щодо ролі іноземців в освітньо-науковій сфері, дослідження показало, що іноземні впливи стали одним із системоутворюючих чинників для розвитку Харківського університету. У першій половині XIX століття запрошені професори (переважно німці, у пошуку яких допомагав Йоганн-Вольфганг Гете) сприяли формуванню фундаменту університетської освіти. Натомість у другій половині XIX – на початку XX століття іноземці та представники неправославних меншин імперії (поляки, чехи, німці, болгары тощо) забезпечували спадкоємність наукових шкіл світового рівня. Викладачі іноземного походження, такі як Д. Лямбль, Л. Гіршман, М. Дринов, Й. Сикора, Я. Ендзелін та інші під час свого проживання у

Харкові сприяли не лише збагаченню світової науки, а й інтеграції Харкова до загальноєвропейського інтелектуального простору. Іноземні студенти ж попри відносно невелику кількість (приблизно 204 особи за період з 1834 року до 1917 року), стали провідниками європейських освітніх стандартів на свою батьківщину, навчившись ним саме в Харківському університеті.

Щодо культурного впливу в архітектурі, музиці, образотворчому мистецтві та фотографії було встановлено, що іноземці відіграли досить важливу роль у розвитку мистецького середовища Харкова. Фахівці польського походження (Б. Михаловський, В. Величко, З. Харманський, О. Ржепішевський) та латиського походження (Ю. Цауне), обіймаючи посади міських інженерів та архітекторів, проєктували знакові міські об'єкти (культові споруди, університетські корпуси, банки тощо), рекреаційні зони, а також займалися розбудовою критичної інфраструктури і благоустрою міста (мости, водогони, заощення вулиць тощо). У музичній культурі чеська (С. Неметц, брати Їранеки) та італійська (А. Бугамеллі) школи музики сприяли інституалізації професійної музичної освіти. Окремий внесок зробили митці І. Айвазовський, Г. Семирадський, які хоч і не жили у місті тривалий час, проте встигли створити тут частину своїх робіт. Також знаковою постаттю для міста є піонер кінематографу А. Федецький, чия творчість та винахідливість уславила місто на загальноімперському та світовому рівнях.

Щодо ролі іноземного капіталу у розвитку індустрії, доведено, що іноземний капітал став головним драйвером індустріалізації Харкова, заповнивши гострий дефіцит внутрішніх інвестицій. Ключовими галузями, де домінували іноземні підприємці, були машинобудування та металообробка, орієнтовані на сільське господарство та гірничу промисловість Донбасу. Найяскравішими представниками були німецькі підприємці: Максиміліан Гельферіх, чий завод «Гельферіх-Саде» на початку XX століття мав оборот, що перевищував обороти всієї міської промисловості 1876 року, та Микола фон Дітмар, який очолив 3'їзд гірничопромисловців, фактично репрезентуючи важку індустрію. Саме іноземні

підприємства, зокрема заводи Гельферіх-Саде, Мельгозе, Пільстрема, демонстрували стійку позитивну динаміку зростання і виступали носіями передових технологій, багаторазово підвищуючи продуктивність праці, а також надаючи деякий соціальний захист робітникам.

Щодо соціальної активності іноземних громад та філантропії було виявлено, що діяльність іноземців мала потужний соціальний вимір. Німецька та французька громади створювали ефективні мережі взаємодопомоги. Наприклад, Німецьке благодійне товариство стало найбільшою іноземною соціальною інституцією з капіталом у десятки тисяч карбованців, а Французьке благодійне товариство діяло під прямим патронатом консульства. Водночас, окремі іноземці-філантропи продемонстрували безпрецедентний рівень меценатства загальноміського масштабу. Промисловець Максиміліан Гельферіх, керуючись етикою служіння суспільству, заповів понад 100 тисяч карбованців на будівництво лікарень, фінансування стипендій в університеті та підтримку незаможних учнів, не забуваючи й про робітників своїх підприємств. Микола фон Дітмар, ініціював створення Медично-механічного інституту для травмованих робітників, а також, будучи гласним міської думи, вирішив питання будівництва міського трамваю. Їхня діяльність багато в чому заклала фундамент соціальної інфраструктури сучасного Харкова.

Таким чином, результати проведеного дослідження дозволяють стверджувати, що іноземні впливи зіграли важливу роль в історії Харкова, виступили каталізатором процесів модернізації та розвитку міста в другій половині XIX та на початку XX століття у сферах, що фактично охоплювали більшу частину сторін життя. Іноземці добре інтегрувалися у локальний ландшафт і, навіть зберігаючи свою «інакшість», сприймалися мешканцями міста позитивно або терпимо за свій беззаперечний вплив на розвиток багатьох сфер життя міста.

Список джерел і літератури

1. Альков В.А. Харків наприкінці XIX – початку XX століття: дозволя міських мешканців в умовах модернізації : автореферат дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2012. 20 с.
2. Багалеї Д. И., Миллер Д. П. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905) : ист. моногр. : в 2 т. Репр. изд. Т. 2 : XIX – начало XX века. Харьков : [б.и.], 2004. IV, 973 с.
3. Балишев М. А. Астрономічні дослідження у Харкові наприкінці XIX ст. – першій половині XX ст. Київ : Наукова думка, 2022. 560 с.
4. Боженко А. Польська громада у міському просторі Харкова у другій половині XIX – на початку XX століття. *Res Historica*. 2018. Вип. 45. С. 155–166.
5. Боженко А. О. Рейки, труби, ліхтарі: концесіонери і міська дума у творенні модерної інфраструктури Харкова. *Україна Модерна*. 2018. URL: <https://uamoderna.com/md/bozhenko/> (дата звернення: 02.05.2026).
6. Боженко А.О. Формування міського способу життя у другій половині XIX – на початку XX століття (на матеріалах м. Харкова) : автореферат дис. ... канд. іст. наук. Харків, 2018. 23 с.
7. Бондарев А. Історія про французьке благодійне товариство у Харкові. URL: <https://moniacs.kh.ua/istoriya-pro-frantsuzke-blagodijne-tovaristvo-u-harkovi/> (дата звернення: 25.05.2026).
8. Бондарев А. Харківські меценати. Заповіт Максиміліана Гельферіха. *Харків, що манить* : веб-сайт. URL: <https://moniacs.kh.ua/harkivski-metsenati-zapovit-maksimiliana-gelferiha/> (дата звернення: 25.05.2026).
9. Варварцев М. М. Мазон (Mazon) Андре. У кн.: *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. А. Смолій (гол. ред.) та ін. Т. 6 : Ла–Мі. Київ : Наукова думка, 2009. С. 431.

10. Вихованці Харківського університету : біобібліографічний довідник / Б. П. Зайцев, В. І. Кадєєв, С. М. Куделко, Б. К. Мигаль, Ю. Ю. Полякова, С. І. Посохов. Харків : Авто-Енергія, 2004. 250 с.
11. Від мурів до бульварів: творення модерного міста в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) / відп. ред. О. П. Реєнт. Київ : Інститут історії України НАН України, 2019. 608 с.
12. Вкарбовані в літопис науки / уклад. О. І. Вовк, А. В. Григор'єв, С. М. Куделко ; вст. сл. В. С. Бакіров ; гол. ред. В. С. Бакіров. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 376 с.
13. Вовк О., Белозьорова О. «Без зволікань беруся до виконання цього приємного обов'язку»: роль Й. В. Гете в історії Харківського університету крізь призму його епістоляріїв. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія»*. 2023. Вип. 64. С. 171–192.
14. Вовк О. І. Символічний простір східноукраїнського мегаполісу у дзеркалі документального та художнього кіно (на прикладі Харкова). У кн.: *У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу* / заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. Харків : Видавництво «Точка», 2021. С. 330–345.
15. Вовк О. І., Посохов С. І. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна: сторінки історії. У кн.: *Каразінський університет у Харкові – університет ім. Адама Міцкевича в Познані : 50 років співпраці (1967–2017) = Uniwersytet Karaziński w Charkowie – Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu : 50 lat współpracy (1967–2017)*. Харків ; Познань : Раритети України ; Вид-во Інституту історії Університету ім. Адама Міцкевича, 2019. С. 10–36.
16. Водотика Т. С. Культура підприємництва в містах Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.) / наук. ред. Я. В. Верменич. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 237 с.
17. Гузь А. М. Звіти віцеконсульства Франції у Харкові як джерело з історії України кінця XIX – початку XX століття (за документами

Національного архіву Франції). *Сумський історико-архівний журнал*. 2026. № 45. С. 32–39.

18. Гутник М. В. Промисловий Харків наприкінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі заводу землеробських машин товариства «М. Гельферих-Саде»). *Актуальні питання історії науки і техніки* : матеріали 18-ї Всеукр. наук. конф., Краматорськ, 26-28 вересня 2019 р. Київ : Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПІК, 2019. – С. 80-83.

19. Жванко Л. М. Полонія Харкова XIX – початку XX століття на сторінках польськомовних біографічних словників. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45, т. 1. С. 125–132.

20. Зязюн Л. І. Мазон Андре (Mazon André). У кн.: *Енциклопедія сучасної України* / редкол. : І. М. Дзюба та ін. Т. 18 : Лт–Малицький. Київ : Ін-т енциклопед. дослідж. НАН України, 2017. С. 488–489.

21. Иващенко В. Ю., Посохов С. И. Образы профессоров-иностранцев Харьковского университета начала XIX в. в воспоминаниях современников. *Наукові записки* : зб. молодих вчених та аспірантів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Київ, 2009. Т. 19 : Джерела локальної історії: методи дослідження, проблеми інтерпретації, популяризація. Кн. 1. С. 631–642.

22. Иностранные профессора российских университетов (вторая половина XVIII – первая треть XIX в.) : биограф. слов. / под общ. ред. А. Ю. Андреева ; сост. А. М. Феофанов. Москва : РОССПЭН, 2011. 207 с.

23. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Репринт. изд-е / под ред. М. Г. Халанского и Д. И. Багалея ; вст. ст. Т. Г. Павловой. Харьков : Изд-во САГА, 2007. 45, 168, 390, XII с.

24. Іноземна реклама в Харкові: 100 років тому : веб-сайт. URL: <https://kharkov100.wordpress.com/> (дата звернення: 20.05.2026).

25. Історія міста Харкова ХХ століття / О. Н. Ярмиш, С. І. Посохов, А. І. Епштейн та ін. Харків : Фоліо, 2004. 686 с.
26. Історія солодкого життя. Нариси з історії виробництва солодоців у Харкові / В. Іващенко, О. Марченко, П. Джерелянський ; за ред. А. А. Коваленко. Харків : РА «Іріс», 2010. 240 с.
27. Карнацевич В. Л. Сто знаменитых харьковчан. Харьков : Фолио, 2005. 510 с.
28. Класика, що випереджає час: до 215-річчя Каразінського університету / кол. авт. ; за ред. проф. В. С. Бакірова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2020. 212 с.
29. Кочарян С. Армянская община Харькова (история и современность). *Харків – багатонаціональний* : зб. наук. пр. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2007. С. 69–80.
30. Куделко С. М., Тарасова Л. И. Харьков: хроника столетий / науч. ред. С. И. Посохов. Харьков : Изд-во САГА, 2011. 394 с.
31. Куделко С. М., Янкул А. Н. Иностранные студенты в императорском Харьковском университете (1805–1917 гг.). *Новий колегіум*. 2018. № 4. С. 56–60.
32. Кушлакова Н. М. Інженери-архітектори польського походження в Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства. *Історичний архів*. 2009. Вип. 3. С. 118–122.
33. Лазанська Т. С. Селянська реформа 1861. У кн.: *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. А. Смолій (гол. ред.) та ін. Т. 9 : Прил–С. Київ : Наукова думка, 2012. С. 518–520.
34. Медяник В. Ю. М. Ф. фон Дітмар: маловідомі сторінки життя та діяльності. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія Історія та археологія*. 2011. Т. 19, вип. 19. С. 59–64.

35. Мовчан О. М. Місто. У кн.: *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. А. Смолій (гол. ред.) та ін. Т. 6 : Ла–Мі. Київ : Наукова думка, 2009. С. 750–754.
36. Можейко И. Ю. Харьков: пульс прошлого. Исторические очерки / под ред. и с послесл. М. М. Красикова ; предисл. Н. Я. Вольпе. Харьков : САГА, 2012. 368 с.
37. Морозов О. В. Протекціонізм в українських губерніях наприкінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Академії митної служби України. Серія Економіка*. 2009. № 2.
URL:<http://biblio.umsf.dp.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/5785/16.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (дата звернення: 27.05.2026).
38. Нестеренко В. Ріки у міському просторі Харкова: історія взаємодії природи та суспільства (друга половина XVII – початок XXI ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Геологія. Географія. Екологія*. 2021. № 54. С. 224–239.
39. Обличчям до світу: історія міжнародних зв'язків Каразінського університету / кол. авт. ; за ред. проф. В. С. Бакірова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. 180 с.
40. Овчинніков Є. В. Внесок німецької етнічної меншини у розвиток економіки та культури Харківщини в XVIII – початку XX ст. *Культурна спадщина Слобожанщини* : зб. наук. ст. Харків : Курсор, 2016. С. 107–114.
41. Парамонов А. Ф. Харьков. Немецкий альбом. XXI век. Харьков : Харьковский частный музей городской усадьбы, 2020. 232 с.
42. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. 46: Харьковская губерния / под редакцией Н. А. Тройницкого. Издание Центрального статистического комитета Министерства внутренних дел. Санкт-Петербург, 1904. [7], XVII, 297, [3] с.

43. Петрова З. П. Выдающийся харьковский хирург Вильгельм Федорович Грубе. *Международный медицинский журнал*. 2006. № 1. С. 141–146.

44. Польський архітектор доби модерн Олександр Ржепішевський. Польська спадщина в Харкові в XIX – XX ст. *Віртуальна мапа екскурсій* : веб-сайт. URL: <https://polish-kharkiv.com.ua/uk/maps/польський-архітектор-доби-модерн-оле/> (дата звернення: 25.05.2026).

45. Посохов С. І. Іноземні професори на етапі становлення Харківського університету: колективний портрет. *Харківський університет*. 2014. № 16–17. 30 груд. С. 4–5.

46. Посохов С. І. Колективний портрет польських студентів Харківського університету XIX – початку XX ст. у вимірі історії та історіографії. *Українська біографістика*. 2024. Вип. 25. С. 248–282.

47. Почесні громадяни міста Харкова / [уклад. О. І. Вовк, А. В. Меляков, М. В. Проценко, С. О. Синюрка, Л. І. Тарасова, О. М. Янкул]. Харків : [б. в.], 2024. 272 с.

48. Почесні члени Харківського університету : біографічний довідник / кол авт ; гол. ред. В. С. Бакіров ; заст. гол. ред. С. І. Посохов ; відповід. секретар І. К. Журавльова. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 356 с.

49. Пушкарь В. И. Гельферих Максимиллиан Христианович (1828–1901). *Праці пам'яткознавців* : ювілейна зб. ст. з пам'яткоохор. роботи. Вип. 4. Харків : Курсор, 2015. С. 117–122.

50. Пушкарь В. И. Немцы у истоков создания промышленных предприятий на Юге России. *Культурна спадщина Слобожанщини* : зб. наук. ст. Харків : Курсор, 2016. С. 93–106.

51. Ректори Харківського університету (1804–2014) : біобібліографічний довідник / уклад. В. Д. Прокопова, Р. А. Ставинська, М. Г. Швалб, Б. П. Зайцев, С. М. Куделко, С. І. Посохов, С. Б. Глибицька, Ю. Ю.

Полякова ; голов. ред. В. С. Бакіров ; наук. ред. С. М. Куделко. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. 192 с.

52. Робак І. Ю. Організація охорони здоров'я в Харкові за імперської доби (початок XVIII ст. – 1916 р.). Харків : ХДМУ, 2007. 346 с.

53. Робак І. Ю., Демочко Г. Л., Ільїн В. Г. Олександрівська – Перша міська клінічна лікарня Харкова: півтора століття історії. Харків : Колегіум, 2016. 296 с.

54. Руда О. Залізобетон і «готичні» шпилі: будівлі польських архітекторів у Харкові. Culture.PL : веб-сайт. URL: <https://culture.pl/ua/stattia/zalizobeton-i-hotychni-shpyli-budivli-polskykh-arkhitektoriv-u-kharkovi> (дата звернення: 25.05.2026).

55. Скиданова А. Участь єврейського населення у торгівлі Харківської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.). *Харків – багатонаціональний* : зб. наук. пр. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2007. С. 128–145.

56. Тимофієнко В. Зодчі України кінця XVIII – початку XX століть. Біографічний довідник. Київ : НДІТІАМ, 1999. 477 с.

57. У пошуках обличчя міста: Практики саморепрезентації міст України в індустріальну та постіндустріальну добу / за заг. ред. В. Кравченка та С. Посохова. Харків : Вид-во Точка, 2021. 564 с.

58. Фатєєва О. М. З історії розвитку благодійності у Харкові. Максиміліан Христофорович [Християнович] Гельферіх. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. 2000. С. 256–258.

59. Філатова О. Є. Благодійна діяльність представників німецької національної меншини Харкова (XIX – початок XX ст.). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія України. Українознавство: Історичні та філософські науки*. 2015. Вип. 21. С. 43–51.

60. Харків. Збірник архівних документів і матеріалів. Серія «Старовинні міста Харківщини» / упоряд. Л. М. Момот, О. С. Гнезділо, Л. П.

Добреля, Т. В. Чернявська ; гол. ред. С. І. Посохов. Харків : Вид-во ХНУВС, 2004. 320 с.

61. Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін. Харків : Фоліо, 2004. 750 с.

62. Харківський університет – рідному місту / кол. авт. ; за ред. С. І. Посохова та Є. П. Пугача. Харків : НМЦ «СД», 2004. 200 с.

63. Харківщина : енциклопедичний словник / редкол. : С. І. Посохов (голова), К. В. Астахова, С. М. Куделко, В. О. Куліков, Д. М. Чорний. Харків : Золоті сторінки, 2014. 440 с.

64. Харченко А. (Не)видимі агенти змін: німці, євреї, караїми у Харкові 1870-х – 1910-х рр. *Сучасні дослідження з німецької історії*. 2025. Вип. 51. С. 55–66.

65. Ховтура А. С. Розвиток інфраструктури та зміни соціального простору Харкова на межі XIX–XX ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія Історія*. 2020. № 57. С. 190–211.

66. ХПЗ – Завод имени Малышева. 1895–1995. Краткая история развития / А. В. Быстриченко, Е. И. Добровольская, А. П. Дроботенко и др. Харьков : Прапор, 1995. 792 с.

67. Хряпін Е. Іноземні інвестиції в Україні: організаційні форми та наслідки для розвитку промисловості і міської інфраструктури (друга половина XIX – початок XX ст.). *Дриновський збірник*. 2021. Т. 14. С. 28–37.

68. Шандра І. О. Микола фон Дітмар: німецька педантичність у розвитку промислового потенціалу українських земель (кінець XIX – початок XX ст.). *Сучасні дослідження з німецької історії*. 2024. Вип. 50. С. 30–37.

69. Щербак В. О. Дике поле. У кн.: *Енциклопедія історії України* / редкол. : В. А. Смолій (гол. ред.) та ін. Т. 2 : Г–Д. Київ : Наукова думка, 2004. С. 381.

70. Щепакін В. М. Музична культура Сходу і Півдня України другої половини ХІХ – початку ХХ століть : європейські виміри. Харків : ФОП Панов А. М., 2017. 479 с.

71. Ярмиш О. Н., Головка О. М. Харківське міське самоврядування на зламі століть: ХІХ–ХХ і ХХ–ХХІ. Досвід історії та сучасності [До 350-річчя Харкова]. Харків : Вид-во ХНУВС, 2004. 372 с.

72. Chaika T. Designing of the quest-tour itinerary “Early 19th century. German cultural heritage in Kharkiv”. *Journal of Innovations and Sustainability*. 2023. Vol. 7. P. 1–13.

73. Deutsche in Charkiv: Ihr Leben und Wirken (19. Jahrhundert – anfang des 20. Jahrhunderts) = Жизнь и деятельность немцев в Харькове (ХІХ – начало ХХ столетия) / Д. Цыпина, З. Эрдманн, В. Ярошик, С. Чистякова, И. Саратов. Киев : Дом Нюрнберга, 2004. 56 с.

Резюме

Кваліфікаційна робота присвячена комплексному дослідженню іноземних впливів у житті Харкова другої половини XIX – початку XX століття як цілісного системного явища, що охоплювало демографічну, економічну, науково-освітню, культурну та соціальну сфери міського розвитку.

Мета роботи – виявити та комплексно проаналізувати основні напрямки, механізми та наслідки іноземних впливів у трансформації Харкова з провінційного адміністративного центру на провідний індустріальний, науковий та культурний осередок європейського зразка.

Об'єктом дослідження виступають процеси модернізації Харкова у другій половині XIX – на початку XX століття, предметом дослідження – форми та динаміка інтеграції іноземних впливів у демографічний, індустріальний та соціокультурний розвиток міста.

Методологічна база ґрунтується на принципах історизму, науковості та об'єктивності. Використано загальнонаукові (аналіз, синтез, індукція, дедукція) та спеціально-історичні методи: історико-генетичний (для виявлення причинно-наслідкових зв'язків), історико-порівняльний (для зіставлення рівня розвитку Харкова з іншими містами), історико-типологічний (для класифікації впливів). Джерельну основу дослідження склали матеріали Всеросійського перепису 1897 р., документи Державного архіву Харківської області та рекламні оголошення з місцевої преси, систематизовані в проєкті «Іноземна реклама у Харкові: 100 років тому».

Отримані результати та їхня новизна. За даними перепису 1897 р. встановлено, що неправославне населення несхіднослов'янського походження становило 10,5% мешканців міста, а іноземних підданих налічувалося 1 864 особи, що створило поліетнічне підґрунтя модернізації міської інфраструктури. Розкрито домінування іноземного капіталу в машинобудуванні (заводи

«Гельферіх-Саде», фон Дітмара) та масштабну соціальну активність національних громад. Наукова новизна полягає в тому, що вперше іноземні впливи в Харкові другої половини XIX – початку XX століття розглянуто комплексно як цілісне системне явище.

Загальні висновки. Модернізація Харкова стала результатом взаємодії зовнішніх капіталів, технологій та фахівців із місцевим потенціалом, що перетворило місто на провідний міський центр сходу України.

Ключові слова: Харків, іноземні впливи, іноземці, урбанізація, модернізація, поліетнічність, іноземний капітал, архітектура, освіта, наука, благодійність.

Summary

The qualification thesis is devoted to a comprehensive study of foreign influences in the life of Kharkiv in the second half of the 19th – early 20th centuries as an integral systemic phenomenon that encompassed the demographic, economic, scientific-educational, cultural, and social spheres of urban development.

The aim of the work is to identify and comprehensively analyze the main directions, mechanisms, and consequences of foreign influences in the transformation of Kharkiv from a provincial administrative center into a leading industrial, scientific, and cultural hub of the European model.

The object of the research is the processes of modernization of Kharkiv in the second half of the 19th – early 20th centuries, while the subject is the forms and dynamics of integration of foreign influences into the demographic, industrial, and socio-cultural development of the city.

The methodological basis rests on the principles of historicism, scientificity, and objectivity. General scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction) and specific historical methods were employed: historical-genetic (to identify cause-and-effect relationships), comparative-historical (to compare Kharkiv's development with other cities), historical-typological (to classify influences). The source base includes materials from the All-Russian Census of 1897, documents from the State Archives of Kharkiv Region, and newspaper advertisements systematized in the project "Foreign Advertising in Kharkiv: 100 Years Ago."

Results obtained and their novelty. Based on the 1897 census, it was established that the non-Orthodox, non-East Slavic population constituted 10.5% of the city's residents, while foreign nationals numbered 1,864, creating a multiethnic foundation for modernization. The dominance of foreign capital in mechanical engineering (the "Helfferich-Sade" and von Ditmar factories) and the large-scale social activity of national communities have been revealed. The scientific novelty lies

in the first comprehensive consideration of foreign influences in Kharkiv during this period as an integral systemic phenomenon, rather than through separate issues of foreigners in the life of the city, the university, biographical data on specific foreigners, etc.

General conclusions. The modernization of Kharkiv resulted from the interaction of external capital, technologies, and specialists with local potential, which transformed the city into a leading urban center of eastern Ukraine.

Keywords: Kharkiv, foreign influences, foreigners, urbanization, modernization, multiethnicity, foreign capital, architecture, education, science, charity.